

**«Thi Gud haffuer skafft Lægedom, og giffuet oss Fornufft
til at forestaa vort Legeme»**

**Tolkning av pest i Danmark-Norge på 1500-tallet med utgangspunkt i Henrik Smiths
*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod***

Birgitte Tveito

**Masteroppgave i historie for lektorprogrammet
60 studiepoeng
HIS4090L**

**Universitetet i Oslo
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Våren 2022**

Forsideillustrasjonen er Theodor Kittelsens «Mor der kommer en kjærring» fra 1894-1896.

Hentet fra https://www.nasjonalmuseet.no/samlingen/objekt/NG.K_H.1982.0022

Tittelsitatet er hentet fra Henrik Smiths *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger*, fra Martin Luthers råd mot pest, gjengitt i fortalen.

Forord

Først og fremst vil jeg takke min veileder Anders Winroth, for lærerike og inspirerende samtaler siden våren 2021. Takk også til studenter og fagpersoner i middelaldergruppa, som har lest mer og mindre ferdige utkast til denne oppgaven og kommet med nyttige innspill og motiverende ord. En stor takk rettes også til hjelpsomme ansatte ved Nasjonalbiblioteket for veiledning i arbeidet mitt med kildemateriale i oppgavens innledende fase.

Jeg vil også takke de menneskene jeg har vært så heldige å få møte i løpet av fem år på Blindern. En særlig takk rettes til det sosiale fellesskapet på masterlesesalen dette siste året. Det har vært et lyspunkt etter to studieår i mer eller mindre streng koronaisolasjon.

Hjertelig takk til Filip Rasmussen og Anna Pauline Grøgaard for engasjement for oppgaven og gjennomlesning av hele eller deler av teksten. Og takk også til Filip for uvurderlig støtte dette året. Til sist vil jeg takke venner og familie for oppmuntring og avkobling i løpet av skriveprosessen. Det blir fint å sees mer i tiden fremover!

Kort sammendrag

Utgangspunktet for denne oppgaven er spørsmålet om hvordan pestsykdom ble tolket i en fortidig kontekst, før den moderne bakteriologiens gjennombrudd. Dette spørsmålet utforskes gjennom lesning av den utbredte danske pestboka *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger* av Henrik Smith. Denne teksten ble skrevet på 1500-tallet, og beskrev hva som var pestens årsaker, samt ulike former for vern mot pest. Analysen av denne pestboken viser hvordan Smith integrerte teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pestepidemiene. Legekunsten legitimeres i teksten med at den er gitt av Gud: «Thi Gud haffuer skafft Lægedom, og giffuet oss Fornufft til at forestaa vort Legeme». Jeg argumenterer for at man bør unngå å karakterisere sykdomsforståelsen i teksten som enten «religiøs» eller «vitenskapelig».

Oppgaven viser hvordan Henrik Smiths pestbok tydelig står i kontinuitet med senmiddelalderens pestlitteratur, samtidig som flere elementer ved teksten representerer eller foregriper noen endringer i tolkningen av pest som siden skulle inntre i større grad. Sykdomsforståelsen i teksten bør forstås i lys av giftteori. Jeg argumenterer for at måten giftperspektivet er beskrevet på, medfører at tekstens tolkning av pest kan karakteriseres som ontologisk. I tillegg kan Smiths tolkning av pest knyttes til konsolideringen av den dansk-norske lutherske staten og statsmaktens økte rolle for kollektive pesttiltak.

Innholdsfortegnelse

KAPITTEL 1: INNLEDNING	1
1.1 PROBLEMSTILLING, AVGRENSNING OG STRUKTUR	2
1.2 HISTORIOGRAFI	5
1.3 METODE OG TEORI: MEDISINSKE TEKSTER SOM KILDER TIL SYKDOMSFORSTÅELSE	9
KAPITTEL 2: OVERBLIKK OVER NATURFILOSOFISKE OG TEOLOGISKE TOLKNINGER AV PEST I EUROPA 1348–1600	14
2.1 NATURFILOSOFISKE TOLKNINGER AV PEST	15
2.1.1 Hippokratisk-galenisk medisin og humoralpatologi	16
2.1.2 Giftteori	19
2.1.3 Smitte	21
2.2 TEOLOGISKE TOLKNINGER AV PEST	22
2.2.1 Pest som Guds straff for menneskenes synder	23
2.3 NATURLIG MAGI	26
2.3.1 Astrologi og kroppen som mikrokosmos	26
2.4 NATURFILOSOFI, TEOLOGI OG NATURLIG MAGI SOM INTEGRERTE TOLKNINGSRAMMER FOR PESTSYKDOM	27
2.5 KONKLUSJON	31
KAPITTEL 3: HENRIK SMITHS EN BOG OM PESTILENTZIS AARSAGE, FORUARING OC LEGEDOM DER IMOD: TILSAMMEN DRAGEN AFF LERDEMENNENS BØGER	33
3.1 OM HENRIK SMITH	33
3.2 PESTBOKENS TILBLIVELSE, UTBREDELSE OG SJANGER	34
3.3 SYKDOMSFORSTÅELSE I EN BOG OM PESTILENTZIS AARSAGE, FORUARING OC LEGEDOM DER IMOD	37
3.3.1 Pest som Guds straff og vrede	38
3.3.2 Pest som forgiftning	40
3.3.3 Pest som universell katastrofe	44
3.4 FORHOLDET MELLOM NATURFILOSOFI OG TEOLOGI I EN BOG OM PESTILENTZIS AARSAGE, FORUARING OC LEGEDOM DER IMOD	45
3.5 KONKLUSJON	50
KAPITTEL 4: HENRIK SMITHS PESTBOK OG FORSTÅELSEN AV PEST PÅ 1500-TALLET: KONTINUITET OG ENDRING	52
4.1 PESTTRAKTATSJANGEREN	53
4.2 SMITHS PESTBOK OG SENMIDDELALDERENS PESTTRAKTATER	56
4.2.1 Medisinske autoriteter og empiri	56
4.2.2 Pestens årsaker, symptomer og behandling	57
4.2.3 De regimine pestilencico	58
4.3 TOLKNINGEN AV PEST PÅ 1500-TALLET: SMITHS TEKST REPRESENTANT FOR ENDRING?	61
4.3.1 Et ontologisk sykdomssyn	63
4.3.2 Øvrighetens rolle for pestbekjempelse: en begynnende verdsliggjøring av pesttolkningen	65
4.3.3 Smiths tekst og det historiografiske skillet mellom senmiddelalder og tidligmoderne tid	69
4.4 KONKLUSJON	70
KAPITTEL 5: AVSLUTNING	71

Kapittel 1: Innledning

Ved første øyekast virker mange av senmiddelalderens og tidligmoderne tids tolkninger av sykdom og pest fremmede for en moderne leser, og medisinske råd fra perioden kan oppfattes som både ineffektive og i noen tilfeller også kontraproduktive. I møte med det vi i dag kan anta var bakteriell, epidemisk sykdom, bestod vernet mot pesten av bønn, bot, urtemedisiner og til og med flukt, for å nevne noen av de mest utbredte midlene i bruk. Men ved å studere reaksjonene på pestepidemiene grundigere, kan man få øye på denne periodens medisinske tenknings sammenheng og mening.

Danmark-Norge ble rammet av en rekke pestepidemier med høy dødelighet, fra det første utbruddet i 1348–49 til de siste epidemiene i Norge og Danmark i henholdsvis 1654 og 1710–11.¹ Den første bølgen med pest i senmiddelalderen – svartedauden – har fått aller mest oppmerksomhet, både i historieskrivningen og i populærkulturen. Theodor Kittelens visuelle representasjonen av pesten som den gamle kona Pesta, som listig sniker seg inn på sine ofre, har vært definerende for den populære forestillingen om pesten i Norge siden slutten av 1800-tallet. Noe mindre fokus har vært rettet mot de pestepidemiene som fulgte etter svartedauden, og som preget Europa i flere århundrer. Slike epidemier påvirket livsvilkårene til mange generasjoner, og er derfor viktige for vår forståelse av senmiddelalderen og tidligmoderne tid som historiske perioder.

Pestepidemiene er bakteppet for denne oppgavens primære studieobjekt, som er måten pestsykdom ble tolket på i en 1500-tallskontekst. Hvilke tolkningsrammer og kategorier ble brukt for å forklare pestepidemiene, på en tid da avgjørende, bakteriologiske gjennombrudd lå flere århundrer frem i tid? Pestsykdom angrep menneskekroppen biologisk, men indirekte angrep den samtidig den sosiale samfunnsorden, menneskenes åndelige liv og rokket ved politiske og økonomiske forhold. Pest og sykdomsforståelser som forskningsobjekter kan altså gi innblikk i flere aspekter ved fortidens samfunn. De siste par årene har vist oss som lever i Norge at pandemier og epidemier ikke tilhører fortiden. I andre deler av verden er denne erfaringen imidlertid ikke ny.² Disse innsiktene gir studier av tidligere epidemier en fornyet aktualitet.

¹ Ole Jørgen Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge: pestepidemiens historie i Norge 1348-1654* (Oslo: Unipub, 2002), 103, 131, 305.; Anna-Elisabeth Brade, «Pest i Europa», *Månedsskrift for praktisk lægegerning* 6 (juni 2000): 863.

² Epidemier har rammet ulike deler av verden også i moderne tid, selv om vi som lever i en norsk kontekst stort sett har vært skjermet de siste hundre årene.

1.1 Problemstilling, avgrensning og struktur

Denne oppgavens overordnede problemstilling er: Hvordan ble pestsykdom tolket i en dansk-norsk kontekst på 1500-tallet? Dette skal jeg undersøke ved å analysere sykdomsforståelsen i en av de mest sentrale danske pestbøkene, nemlig Henrik Smiths *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger*. For å kunne drøfte spørsmålet om sykdomsforståelse, er det relevant å diskutere ulike tolkningsrammer for pestsykdom, både direkte knyttet til Smiths tekst og mer generelt. De tolkningsrammene som skal vies mest oppmerksomhet i denne oppgaven er teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pest, og forholdet disse kategoriene imellom. Ved å studere disse to kategoriene, skal jeg tematisere sentrale aspekter ved fortidens pestmedisin. Kategoriene vil følge gjennom avhandlingen, og drøftes på ulike måter og kaste lys over ulike problemstillinger i de forskjellige kapitlene.

Det er flere grunner til å velge 1500-tallet som hovedfokus. For det første var denne perioden preget av pestutbrudd, samtidig som disse utbruddene kunne settes i en erfaringsbasert kontekst av de som opplevde dem; Europa hadde allerede vært rammet av pestutbrudd flere ganger i løpet av de siste par hundre årene. For det andre er 1500-tallet som periode en inngang til å tematisere historiografiske spørsmål om periodisering av overgangen mellom det vi kaller senmiddelalder og tidligmoderne tid. Det er vanlig å sette et historiografisk skille mellom disse periodene rundt år 1500. Ved å fokusere på 1500-tallet, skal denne oppgaven også tematisere dette historiografiske skillet og relatere det til den medisinske historien. For det tredje gjør fremveksten av medisinsk litteratur på dansk på 1500-tallet at kildematerialet språklig sett er mer tilgjengelig. Perioden fra da svartedauden først rammet Vest- og Nord-Europa på 1340-tallet og frem til 1500, vil danne et viktig bakteppe og referansepunkt for å kunne drøfte 1500-tallsmedisinen i sin historiske kontekst. Derfor vil denne perioden også være sentral i avhandlingen.

Avhandlingen er ingen fullstendig, uttømmende beskrivelse av alle aspekter ved periodens pestforståelse. Jeg vil i stedet ta for meg noen aspekter som er sentrale i kildematerialet, og sette disse inn i en kontekst.³ Det er verdt å bemerke at mange folkelige praksiser og tolkninger av pest er utilgjengelige for historikeren, grunnet mangel på kildemateriale. Denne fremstillingen av fortidens pestforståelse baserer seg på de restene fra fortiden som er tilgjengelige, og enda mer spesifikt på noen utvalgte, sentrale tekster blant disse, særlig Henrik

³ Se den detaljerte beskrivelsen av innholdet i oppgavens ulike kapitler nedenfor.

Smiths pestbok. I hovedsak er det lærde uttrykk for naturfilosofi og teologi, tilknyttet pesttolkning, som er objekter for undersøkelsen. Disse lærde uttrykkene hadde imidlertid også en viss utbredelse i den øvrige befolkningen, blant annet gjennom spredning av pestlitteratur. Derfor bør heller ikke et skille mellom lærde og folkelige praksiser hevdes altfor sterkt.⁴

Kildeteksten jeg skal analysere, drøfte og kontekstualisere er altså Henrik Smiths *En Bog om Pestilenzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*. Dette er en dansk, trykket pestbok fra 1500-tallet. Ved å beskrive pestens årsak, advarende tegn og legemidler gir Henrik Smiths tekst et innblikk i måten pest ble tolket på i denne perioden. Det er flere årsaker til at det er relevant å studere sykdomsforståelse gjennom en grundig lesning av akkurat denne teksten. For det første kom den til å få stor utbredelse, også videre inn i den tidligmoderne perioden.⁵ Utbredelse er ikke ene og alene en forutsetning for å omtale en tekst som sentral, men utbredelsen forteller noe om den betydningen teksten ble tillagt av dens nære (og fjernere) ettertid. For det andre er teksten representativ for en sjanger, nemlig 1500-tallets trykte, danske pestbok. Andre eksempler på tekster inkludert i denne sjangeren er Christian Morsings pestbok, Hans Christensen Bartskaers pestbok og Johan Warwichs pestbok. Smiths tekst tydelige fellestrekk med disse andre pestbøkene, både i form og innhold, og min studie av Henrik Smiths pestbok kan derfor på noen måter kaste lys også over disse tekstene. Men de andre pestbøkene var stort sett både kortere i lengde og mindre utbredte enn Smiths tekst kom til å bli.⁶ For det tredje har Smiths pestbok av Ole Jørgen Benedictow blitt karakterisert som representant for en ny sykdomsforståelse som angivelig begynte å kom til uttrykk fra 1500-tallet av.⁷ Disse momentene gjør at Smiths tekst er en sentral kilde for arbeid med pestforståelse i Danmark-Norge på 1500-tallet. Til tross for dette er ikke Smiths pestbok diskutert og studert i stort omfang, og denne avhandlingen tetter derfor et hull i forskningen.⁸

Jeg skal utforske fortidens sykdomsforståelse i tre kapitler (kalt kapittel 2–4). Det første av disse kapitlene – kapittel 2 – danner et rammeverk med referansepunkter for det som skal følge, ved å gi et overblikk over europeiske tolkninger av pestepidemiene i den brede perioden 1348–1600. Kapittelet drøfter hvordan man kan forstå teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pest, og hvordan disse ikke bør forstås som synonyme med de moderne begrepene religion og

⁴ Dette poenget drøftes mer senere, se særlig til sist i del 2.4 og 3.4 nedenfor.

⁵ Se mer om tekstens utbredelse i del 3.2 nedenfor.

⁶ V. Rosenkilde og C. J. Ballhausen, *Thesaurus Librorum Danicorum: 15th and 16th century* (København: Rosenkilde & Bagger, 1987), 199–200, 204–5, 208.

⁷ Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 183–84.

⁸ Se mer om dette i del 1.2 nedenfor.

vitenskap. I forbindelse med overblikket over naturfilosofiske pesttolkninger skal jeg også introdusere et analytisk skille mellom et ontologisk og et funksjonelt perspektiv på sykdom. I tillegg til kategoriene teologi og naturfilosofi, tematiserer kapittelet også magiske tolkninger av pest, særlig astrologiske. En omtale av magi hører med til et overblikk over tolkninger av pest i perioden, men kategorien vil imidlertid spille en begrenset rolle videre i avhandlingen. I kapittelet argumenterer jeg overordnet sett for at alle disse ulike tolkningsrammene bør forstås som integrerte i denne oppgavens tidskontekst. Samspillet mellom disse kategoriene kaster lys over måten medisinsk litteratur fra 1500-tallet bør tolkes på.

I kapittel 3 skal jeg undersøke periodens tolkning av pest videre, ved å analysere den nevnte, konkrete kildeteksten om pest fra 1500-tallet: Henrik Smiths pestbok. Analysen i dette kapittelet undersøker hva som kjennetegner forståelsen av pestsykdom i denne kilden, basert på det teoretiske rammeverket utarbeidet i det første kapittelet. Analysen viser hvordan pestepidemiene relateres til Guds straffedom, og hvordan tanken om gift er sentral i tekstens tolkning av pestsykdom. Beskrivelsene av gift i kildeteksten kan belyses ved hjelp av skillet mellom funksjonelle og ontologiske tolkninger av sykdom. I kapittelet viser jeg at kategoriene teologi og naturfilosofi kommer til uttrykk på integrerte måter i kildeteksten. Dette integrerte forholdet relateres avslutningsvis til den lutherske reformasjonen i Danmark-Norge, og er én av flere grunner til at jeg mener teksten kan leses som en reformasjonstekst.

Kapittel 4 setter analysen av Henrik Smiths pestbok inn i et bredere rammeverk, ved å drøfte den i relasjon til den medisinske litteraturen om pest fra de foregående to hundreårene, særlig den sjangeren tekster som karakteriseres som pesttraktater. Denne sammenlikningen danner utgangspunkt for en diskusjon om 1500-tallets pesttolkning i lys av senmiddelalderens. Ved å trekke på elementer fra begge de foregående kapitlene, drøfter jeg hvordan Smiths pestbok, som et uttrykk for 1500-tallets tolkning av pestepidemiene, både vitner om kontinuitet og endring i forhold til senmiddelalderen.

Samlet sett er det altså tre ulike, men relaterte undertemaer som skal utforskes og drøftes i lys av hovedtemaet sykdomsforståelse, med ulike innfallsvinkler gjennom avhandlingen. Det ene dreier seg om hvordan arbeid med pestepidemiene står i fare for å fremstille forholdet mellom det vi i dag kaller religion og vitenskap på en anakronistisk om måte. Det andre temaet er skillet mellom en funksjonell og en ontologisk sykdomsforståelse, og hvordan dette skillet kan tydeliggjøre noen forhold ved senmiddelalderens og den tidligmoderne periodens sykdomsforståelse. Det tredje temaet dreier seg om hvordan tolkning av pest på 1500-tallet kan

forstås i lys av forståelsen av 1500-tallet som en historiografisk overgangsperiode mellom senmiddelalder og tidligmoderne tid, blant annet knyttet til den lutherske reformasjonen i Danmark-Norge.

1.2 Historiografi

Pestepidemier har vært gjenstand for historisk arbeid i lang tid, med ulike fokus. Covid-19-pandemien utvidet også det bredere publikums interesse for spørsmål relatert til pest, og ligger trolig til grunn for flere nyutgivelser om fortidens pestepidemier.⁹ Svartedauden er det pestutbruddet som har fått mest oppmerksomhet i historieskrivingen, men rikelig med fokus har også vært rettet mot senere epidemier i århundrene som fulgte. Flere oppdaterte verk om pestepidemiene, som inkluderer kulturhistoriske perspektiver, har utkommet det siste drøye tiåret. Særlig er John Aberth og Samuel Cohn Jr. sine arbeider sentrale for min kulturhistoriske undersøkelse av pestepidemiene.¹⁰

Etter at Alexandre Yersin og Shibasaburo Kitasato isolerte bakterien som forårsaket epidemisk pestsykdom i India på slutten av 1800-tallet, dreiet mye av den historiske forskningen om pest på 1900-tallet seg om forholdet mellom denne pesten forårsaket av bakterien *Yersinia pestis* og den pesten som rammet i senmiddelalderen. Man har diskutert om disse kunne forstås som identiske med hverandre, basert på sykdomsbeskrivelser i historisk materiale. Dette er et spørsmål det fremdeles er knyttet sterk uenighet til, men som jeg ikke kommer til å tematisere i denne avhandlingen siden spørsmålet ligger utenfor oppgavens tematiske felt.¹¹

Epidemiologiske og demografiske perspektiver har utgjort en viktig del av den medisinske historieskrivningen om pest. De mange pestutbruddene i Europa har blitt undersøkt og kartlagt, basert på et sammensatt kildegrunnlag. Ulike studier har tematisert hvordan pestens symptombeskrivelser og smitteveier best kan forstås. Norske Ole Jørgen Benedictows kartleggingsarbeid av svartedaudens bevegelser har stor verdi, også blant forskere utenfor Norge.¹² Benedictow har også kartlagt pestutbrudd i Norge og Norden i hundreårene etter

⁹ For eksempel Ole Georg Moseng, *Pesten kommer: svartedauden og verdens pestepidemier* (Oslo: Kagge forlag, 2020).

¹⁰ Se særlig John Aberth, *Doctoring the Black Death: Medieval Europe's Medical Response to Plague* (London: Rowman & Littlefield, 2021).; John Aberth, *From the Brink of the Apocalypse: Confronting Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages*, 2. utg. (London; New York: Routledge, 2010).; Samuel Cohn, *Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance* (Oxford: University Press, 2010).

¹¹ Spørsmålet drøftes blant andre i Samuel Cohn, *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe* (London: Arnold, 2002).

¹² Ole Jørgen Benedictow, *The Black Death, 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge: Boydell Press, 2004).

svartedauden i detalj.¹³ Epidemiernes demografiske, agrarhistoriske og økonomiske konsekvenser har vært viet oppmerksomhet i en norsk kontekst, særlig assosiert med Andreas Holmsen og det nordiske ødegårdsprosjektet.¹⁴ Det har vært vanlig å knytte epidemiene til en tolkning av senmiddelalderen som en generell, norsk nedgangstid, som endte med tapet av norsk politisk selvstendighet.

For å supplere det epidemiologiske og demografiske fokuset, har flere benyttet andre innfallsvinkler til utforskning av pestepidemiene og fortidens medisin. Colin Jones har for eksempel brukt litteratur- og språkteori for å utforske pestlitteraturen.¹⁵ Carlo Cipolla har gjort mikrohistoriske studier av pestresponsen i Italia.¹⁶ Peregrine Horden har studert medisinen som integrert med andre samfunnstrekk i middelalderen.¹⁷ De siste årene har også et økt fokus blitt rettet mot giftteori, og måten et slikt perspektiv kan prege tolkningen av pest på.¹⁸ Disse er tilnærminger som har inspirert denne oppgavens fokus og siktemål.

Diskusjoner om forholdet mellom religion og vitenskap i en historisk kontekst ligger til grunn for denne oppgavens tolkning av pestforståelse. Dette temaet har i nyere tid blant annet blitt utforsket på en nyansert måte av Peter Harrison.¹⁹ Morten Fink-Jensen har knyttet dette temaet til en dansk 1500-tallskontekst, og tematiserer i tillegg disse kategoriene i lys av medisinsk teori og praksis.²⁰ I historieskrivingen er det bred internasjonal enighet om at det både var utbredt å tolke pestepidemiene som Guds straff, samt å knytte dem til en rekke andre forklaringer, gjerne påvirket av antikk sykdomslære.²¹ I det europeiske kildematerialet finnes det eksempler på begge måtene å forstå pest på gjennom hele middelalderen, og de to tolkningene finnes gjerne om hverandre i én og samme tekst.²² Det har også blitt rettet fokus

¹³ Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge.*; Ole Jørgen Benedictow, *The Black Death and Later Plague Epidemics in the Nordic Countries: Perspectives and Controversies* (Warsaw, Berlin: De Gruyter Open, 2016).

¹⁴ Andreas Holmsen, *Den store manndauen* (Oslo: Universitetsforlaget, 1984).

¹⁵ Colin Jones, «Plague and Its Metaphors in Early Modern France», *Representations* 53, nr. 1 (1996): 97–127.

¹⁶ Carlo M. Cipolla, *Faith, Reason, and the Plague in Seventeenth-Century Tuscany* (Ithaca: Cornell University Press, 1979).

¹⁷ Peregrine Horden, *Cultures of Healing: Medieval and After* (New York: Routledge, 2019).

¹⁸ Frederick W. Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe* (London: Routledge, 2019).; Aberth, *Doctoring the Black Death*.

¹⁹ Peter Harrison, *The Territories of Science and Religion* (Chicago and London: University of Chicago Press, 2015).

²⁰ Morten Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed: naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2004).

²¹ Noen eksempler er Cipolla, *Faith, Reason, and the Plague in Seventeenth-Century Tuscany.*; Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge: University Press, 2010).; Ole Georg Moseng, «Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten», *Historisk tidsskrift* 75, nr. 4 (1996): 454–73.

²² For eksempler på slike kilder, se John Aberth, *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350: A Brief History with Documents*, The Bedford Series in History and Culture (Boston: Bedford/St. Martin's, 2005).;

mot hvordan kategorien magi bør forstås i relasjon til religion og vitenskap i en førmoderne kontekst.²³ I europeisk pestforskning har særlig diskusjoner om religiøse responser på pesten vært preget av oppfatninger om at senmiddelalderen var en nedgangstid, blant annet påvirket av Johan Huizinga.²⁴ Nyere arbeider har nyansert denne oppfatningen, for eksempel av Samuel Cohn.²⁵

Henrik Smiths medisinske virke er ikke et tema som har fått mye oppmerksomhet i norsk kontekst. Kanskje skyldes dette en motvilje mot Smiths danske og kontinentale bakgrunn i den norske medisinske historieskrivingen på begynnelsen av 1900-tallet. Et nylig unntak i norsk kontekst er Ernst Bjerkes bok om medisinsk bokhistorie relatert til Andersen-samlingen.²⁶ Ellers er Smiths navn som oftest kun omtalt kort i norske medisinske historieverk, og i den grad han vies oppmerksomhet er det stort sett for botaniske og mer generelle legevitenenskapelige bidrag, ikke for bidraget til pestlitteraturen. Derfor tetter denne oppgavens undersøkelse av Smiths pestbok et hull i den norske medisinske historieskrivingen. I dansk historieskriving har Smith blitt viet noe mer oppmerksomhet, særlig av Anna-Elisabeth Brade. Hun har blant annet utgitt en faksimileutgave av Henrik Smiths medisinske tekster.²⁷

I arbeid med pest i Danmark-Norge på 1500-tallet har flere tematisert pestepidemiens relasjon til utvikling av statsapparatet.²⁸ Epidemiene forstås som en faktor som preget utviklingen av statsmakten, og bekjempelsen av epidemiene som en konsekvens av statsmaktens økte konsolidering. Dette er et tema som også har vært utforsket i andre geografiske kontekster.²⁹ Studier fra ulike deler av Europa vitner om at ulike forvaltninger på forskjellige tidspunkter

Rosemary Horrox, *The Black Death*, Manchester Medieval Sources Series (Manchester: University Press, 1994).

²³ For eksempel Mark A. Waddell, *Magic, Science, and Religion in Early Modern Europe* (Cambridge: University Press, 2021).

²⁴ Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages: A Study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands in the XIVth and XVth Centuries* (London: Arnold, 1924).

²⁵ Samuel Cohn, *The Cult of Remembrance and the Black Death: Six Renaissance Cities in Central Italy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997).

²⁶ Ernst Bjerke, *De lærdeste lægers urtegaard: trekk av farmasiens og botanikkens bokhistorie i Andersen-samlingen ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek* (Oslo: Stiftelsen Oslo katedralskole Bibliofilklubben, 2018).

²⁷ Henrik Smith, *Henrik Smiths Lægebog 1-6*, red. Anna-Elisabeth Brade (København: Rosenkilde og Bagger, 1976).

²⁸ For eksempel Peter Christensen, «“In These Perilous Times”: Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark», *Medical History* 47, nr. 4 (2003): 413–50.; Ole Georg Moseng, «Den flyktige pesten: vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid», Unipubavhandlinger (Oslo, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo Unipub, 2006).; Moseng, «Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten».

²⁹ For eksempel Carlo M. Cipolla, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance* (Cambridge: University Press, 1976).

mestret det å iverksette tiltak mot pesten som man kan anta at faktisk hadde en smittedempende effekt.

En beskrivelse av den norske pestforskningen bør også kort nevne Absalon Pedersson Beyers dagbøker, som inneholder nedtegnelser fra perioden da Bergen ble rammet av pest midt på 1500-tallet. Denne kilden er verdifull for å tegne et bilde av det pestrammede Norge på 1500-tallet, og har blitt utforsket ved hjelp av flere ulike former for spørsmål og tilnærminger.³⁰ Kilden har særlig blitt brukt til å diskutere epidemiologiske temaer, om pestens uttrykksformer og spredningsmønstre. Det er sjeldent å ha tilgang på en øyenvitneberetning fra et pestutbrudd, så Absalons dagboktekst er en oppsiktsvekkende kilde. Men siden den er relativt knapp i formen og allerede er utforsket og studert av norske historikere, vier jeg i stedet min oppmerksomhet til Henrik Smiths pestbok i denne avhandlingen.

Et sentralt spørsmål i forskningen på pestepidemiene har vært hvilken rolle disse spilte for generelle sosiale, økonomiske, politiske og kulturelle samfunnsforhold. Én historiografisk trend i pestforskningen har vært å anse epidemiene som en overmektig historisk endringskraft, på linje med for eksempel klassekamp.³¹ Andre har argumentert for at pestepidemiene heller bør forstås som vilkårlige, kortvarige hendelser uten avgjørende betydning.³² I dag er det mer enighet omkring spørsmålet om pestepidemiens rolle, og flere historikere plasserer seg et sted imellom de to posisjonene beskrevet over. Dette gjelder for eksempel arbeidene til David Herlihy og Samuel Cohn.³³ Cohn undersøker forhold ved overgangen mellom middelalderen og tidligmoderne tid, knyttet til pestepidemiene som rammet Europa, på en måte som gjør det relevant å gå i dialog med hans arbeider.

Når temaet er pestepidemier, er det relevant å gå i dialog med litteratur fra ulike geografiske kontekster. Pestepidemiene rammet ulike deler av Europa på måter som har tydelige likhetstrekk. Disse likhetstrekkene gjør det mulig å anvende forskning både om europeisk pestrespons generelt og mer lokale studier, på en dansk-norsk kontekst. Siden den historiske

³⁰ Se for eksempel Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge.*; Moseng, «Den flyktige pesten», 437–85.

³¹ Se for eksempel William McNeill, *Plagues and Peoples* (Garden City, N. Y: Anchor Press, 1976).

³² Blant annet har marxistiske historikere, for eksempel Rodney Hilton, argumentert for at ulike uttrykk for klassekamp var en vesentlig viktigere årsak til endrede sosiale forhold i senmiddelalderen. Se Rodney Hilton, *Class Conflict and the Crisis of Feudalism: Essays in Medieval Social History* (London: Hambleton Press, 1985).

³³ Se David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1997).; Cohn, *The Black Death Transformed.*; Cohn, *Cultures of Plague.*

forskningen på pest i Europa er rikere enn på pest i Skandinavia isolert sett, utvider dette mulighetsgrunnlaget for nytt historisk arbeid om pest i Danmark-Norge.

1.3 Metode og teori: medisinske tekster som kilder til sykdomsforståelse

Denne avhandlingen er et kulturhistorisk bidrag til den medisinske historien. Kulturhistorie er et komplekst og bredt begrep som omfatter historiske studier av ulike former for menneskelig fortolkning av virkeligheten, uttrykt for eksempel i handlemåter, meningsutsagn eller materiell kultur.³⁴ Den kulturhistoriske tilnærmingen innebærer i denne sammenhengen at pestepidemiene belyses ved å studere fortidige tanke-, menings- og forestillingsmønstre.

Den klassiske kulturhistorien knyttes til 1800- og første halvdel av 1900-tallet og særlig til Jacob Burckhardt og Johan Huizinga. Den hadde tradisjonell høykultur som sitt primære fokusområde, og studerte hvordan former for høykultur var produkter av en «tidsånd» og belyste bestemte samfunnstrekk.³⁵ De siste tiårene av 1900-tallet vokste det som omtales som en «ny kulturhistorie» frem, som del av en generell vitenskapsteoretisk kulturell vending, påvirket blant annet av antropologi, litteratur- og språk teori.³⁶ I den nye kulturhistorien fikk særlig kulturbegrepet til antropologen Clifford Geertz innflytelse. I stedet for å forstå kultur kun som konkrete, materielle objekter, eller som et sekundært, tematisk felt der andre samfunnsforhold (for eksempel politiske eller økonomiske) kom til uttrykk, studerte man kultur som en egen historisk kraft. Dette medførte at forholdet mellom kultur og politiske, sosiale og økonomiske forhold måtte tenkes på nytt. Kultur ble av Geertz forstått som komplekse systemer av mening som historikeren søker å finne mønstre i.³⁷ En slik forståelse av kultur ligger til grunn for å i denne oppgaven studere tolkninger av pestepidemiene som kulturelle uttrykk.

Temaet for denne avhandlingen kan også sees i lys av det den innflytelsesrike Annales-skolen omtalte som arbeid med «mentaliteter». Denne formen for historisk arbeid befattet seg med kollektive mentaliteter, altså de rammene som det ble tenkt innenfor, som var delt av mange og som til dels foregikk ubevisst eller implisitt.³⁸ Spørsmål knyttet til mentaliteter har blitt utforsket både ved hjelp av kvalitative og kvantitative metoder. Men det kollektive fokuset og

³⁴ Peter Burke, *What Is Cultural History?* (Cambridge: Polity Press, 2004).; Lynn Hunt, red., *The New Cultural History* (University of California Press, 1989).

³⁵ Burke, *What Is Cultural History?*, 7.

³⁶ Begrepet stammer fra Hunt, *The New Cultural History*.

³⁷ Sarah Maza, *Thinking About History* (Chicago: The University of Chicago Press, 2017), 186.

³⁸ Astri Andresen mfl., *Å gripe fortida: innføring i historisk forståing og metode*, 2. utg. (Oslo: Samlaget, 2015), 209–11.

siktemålet medfører metodiske utfordringer, for hvordan kan man slå fast at bestemte fortidige kulturelle forhold gjaldt for hele samfunn? Slike utfordringer førte til at mentalitetshistorie som merkelapp ble mindre brukt. I stedet ble økt fokus rettet mot språk og diskursanalyse, og mot ny kulturhistorie som ikke på samme måte hadde dette kollektive siktemålet.³⁹ Men det fokuset på mentaliteter som Annales-historikerne gjorde populært har preget historieskrivingen og er også tilstede i denne oppgavens interesse for tolkning av sykdom.⁴⁰

Denne oppgavens viktigste kilde til sykdomsforståelse er Smiths pestbok. Fortidens tanke-, menings- og forestillingsmønstre i form av responser på pestepidemiene skal altså hovedsakelig belyses gjennom grundig lesning av én enkelt medisinsk tekst. Kildeteksten bør leses som et konkret og partikulært uttrykk for pestforståelse, som ved hjelp av historikerens spørsmål både eksplisitt og implisitt gir innblikk i måten pest ble beskrevet på i perioden, og som riktignok var trykket og utbredt blant mange. Selv om studiet av denne teksten ikke har som mål å gi innblikk i kollektive mentaliteter, tydeliggjør fremgangsmåten en metodisk og teoretisk utfordring knyttet til forholdet mellom det partikulære og det generelle. For hvordan kan én tekst fortelle noe som har bredere gyldighet? Dette er et forbehold som i varierende grad gjelder all historieskriving, men som det kulturhistoriske blikket og fremgangsmåten aktualiserer. For å imøtegå denne innvendingen, skal jeg også sette teksten inn i et bredere kontekstuellt rammeverk. Denne enkeltteksten er interessant og nyttig. I kraft av å være en utbredt tekst, som et produkt av en medisinsk lærdomskultur, er den blant de beste kildene vi har tilgang på for å utforske fortidens sykdomsforståelse.

Oppgavens metodiske tilnærming – grundig lesning av én enkelt kildetekst – har også fellestrekk med den delen av kulturhistorien som kalles mikrohistorie. Mikrohistorie handler om å studere kultur ved å ta utgangspunkt i ett enkelt uttrykk som kan kaste lys over en bredere helhet. Ofte er mikrohistoriske arbeider en form for historie «nedenfra», med fokus på grupper som ikke har etterlatt seg et bredt kildemateriale. Det samme kan ikke sies om denne oppgavens fokus. I tillegg skiller min undersøkelse seg fra de mest utpregede mikrohistoriene ved at jeg skal fokusere på å tolke kildeteksten i lys av et bredere teoretisk og historisk rammeverk der mange andre tekster inngår. Denne oppgavens søken etter meningsmønstre skjer både innad i selve kildeteksten og i den beredere konteksten.

³⁹ Andresen mfl., *Å gripe fortida*, 211, 213.

⁴⁰ I norsk historieskriving finnes en slik interesse for mentaliteter for eksempel i Sverre Bagges arbeid med middelalderens menneskers tanker, tro og holdninger.

Det å måtte ta utgangspunkt i rester fra fortiden for å konstruere og gjengi en utilgjengelig fortid, er et premiss for all historieskriving. Kulturhistoriske undersøkelser er særlig utsatte for å tolke betydningen av komplekse fenomener på en for enhetlig måte.⁴¹ Denne faren er aktuell også for denne avhandlingen. Analysen av den medisinske kildeteksten til Smith står, som alt historisk kildearbeid, i fare for å i for stor grad skape systemer og ensidige narrativer basert på et sammensatt materiale. Det kulturelle meningssystemet må ikke fremstilles som for statisk. Samtidig er nødvendig å skape noen pedagogiske kategorier og linjer i materialet for å kunne gjennomføre og formidle en analyse. Men det er viktig at dette gjøres på en nyansert måte som tar høyde for historikerens begrensninger i møte med materialet.

Utbredelsen til Smiths tekst bidrar til å gjøre den interessant for historikeren. Men selv om den var utbredt, kan man ikke vite hvordan den ble lest eller hvorvidt rådene som anbefales i teksten faktisk ble brukt. Det finnes ikke mye informasjon om mottakersiden av teksten; man vet lite om hvem som leste teksten på 1500-tallet og hvordan disse forholdt seg til rådene i teksten. Formålet med pestboken kan karakteriseres som praktisk. Den hadde til hensikt å komme med nyttige og konkrete råd til hjelp i tider da pestepidemier rammet, basert på teoretiske perspektiver. Noen vil da kunne stille spørsmål ved om mangelen på kunnskap om tekstens faktiske, praktiske bruk svekker tekstens historiske nyttepotensiale. Et annet, beslektet spørsmål, som det er fristende å stille i møte med teksten, er hvorvidt tekstens råd faktisk hjalp mot pestsykdom. Og hvilke konsekvensene ville det hatt for historikerens bruk av teksten, dersom man kunne ha slått fast at ingen av rådene i teksten faktisk hjalp menneskene noe i møte med pestsykdom?

For å imøtegå slike innvendinger, kan man først og fremst hevde at det er viktig å tenke bredt om hva som bidrar til å gjøre en historisk kildetekst nyttig og betydningsfull. Peregrine Horden har beskrevet bredden i kriterier for nytte i arbeid med medisinske manuskripter.⁴² Noen av disse momentene er relevante for arbeid med Smiths tekst. For det første kan man trekke frem at ressurser ble avsatt til trykking av teksten i flere omganger. Selv om trykking medførte mindre manuelt arbeid enn produksjon av manuskripter, var bøker fremdeles en verdifull vare. For det andre er det relevant at flere eksemplarer av teksten har blitt bevart for ettertiden.⁴³ Dette bør sees i sammenheng med det første momentet om bøkens generelle verdi, men kan

⁴¹ En innvending blant andre Roger Chartier har formulert, ifølge Lynn Hunt, «History, Culture, and Text», i *The New Cultural History*, red. Lynn Hunt (Berkeley: University of California Press, 1989), 13–14.

⁴² Horden, *Cultures of Healing*, 210–13.

⁴³ Se utfyllende beskrivelse av tekstens utbredelse i del 3.2 nedenfor.

samtidig tolkes som at Smiths legeråd ble vurdert som nyttige av de som tok vare på og bevarte bøkene. Til sist er det relevant at pestboken ble inkludert i samleverk bestående av flere av Smiths tekster.⁴⁴ Det kan fortelle noe om at hans råd om pest trolig var ansett som en verdifull del av hans medisinske produksjon. Disse tre momentene forteller noe om statusen og nytten teksten trolig var assosiert med i fortiden. Man kan derfra trekke videre implikasjoner om tekstens bruk basert på dette.

Når det gjelder spørsmålet om hvorvidt tekstens medisinske råd faktisk virket, er dette egentlig irrelevant for denne oppgavens fokus. Spørsmålet medfører også metodiske utfordringer siden det beror på en oppfattelse om at vi kan vite hva slags sykdom fortidens pest faktisk var ved hjelp av moderne medisinske termer. Dette er en vanskelig oppgave, siden det tross alt er fortidens tolkning og beskrivelse av pestsykdom som er tilgjengelig for historisk arbeid, ikke sykdommen selv. Dersom man søker å finne ut av hva slags sykdom pesten faktisk var og vurdere virkningen til de medisinske rådene, må man rekonstruere fortidens sykdom ved hjelp av moderne, vitenskapelige medisinske teorier. Det innebærer å bruke slike teorier på et kildemateriale som er fremmed for disse samme teoriene. Dette medfører at konklusjoner må trekkes med forsiktighet.

Spørsmålet om rådernes virkning krever altså andre diskusjoner om karakteren til fortidens pestsykdom enn de som er relevante for en kulturhistorisk undersøkelse av sykdomsforståelsen.⁴⁵ Ved å bruke en kulturhistorisk innfallsvinkel, blir altså spørsmålet om rådernes eventuelle virkning eller ikke-virkning irrelevant. Det sentrale er å studere rådene som kulturuttrykk, som forteller noe om hvordan sykdommen ble forstått, uavhengig av hva sykdommen faktisk var.

Pestbøker som kilder har både et deskriptivt og et normativt aspekt, i kraft av å være både forklarende og rådgivende tekster. I tekstene er gjerne disse aspektene sammenvevd på en måte som gjør at det ikke alltid lar seg gjøre å skille dem fra hverandre. Men balansen mellom disse aspektene preger måten tekstene bør leses på. Det er vanskelig å vite hvilke teoretiske avveininger og praktiske hensyn som ligger bak de ulike rådene, og analysen må ta hensyn til dette og forholde seg noe ulikt til forskjellige deler av teksten. Denne bemerkningen bygger

⁴⁴ Se mer om teksten som del av samleverk av Smiths tekster i del 3.2 nedenfor.

⁴⁵ Dersom man er interessert i spørsmålet om hva slags type sykdom fortidens pest var, i lys av innsikter fra den moderne medisinen, finnes det flere andre verk som tematiserer nettopp dette. Noen eksempler på norsk er Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*. og Yngvar Ustvedt, *Svartedauen: en litterær-historisk beretning om massedød og overlevelse*, 2. utg. (Oslo: Gyldendal, 2002).

opp under poenget om at man ikke helt enkelt kan anta at beskrivelsene i pestboken speiler hva som faktisk ble foretatt av mottakerne av teksten under pestepidemier. Men denne oppgavens siktemål er altså i stedet å studere hvordan pestsykdom ble beskrevet i tekst, og dermed hvilken mening som ble tilskrevet epidemiene.

Avslutningsvis følger en kort bemerkning om avhandlingens diskusjon av spørsmål knyttet til brudd og kontinuitet. Dette er relevante nøkkelbegreper når fortidens tolkning av pest skal kontekstualiseres, og når 1500-tallet skal studeres som en eventuell historiografisk overgangsperiode. Det er fallgruver på begge sider av dette spekteret; både en historiografisk beskrivelse av et sterkt brudd mellom senmiddelalderen og tidligmoderne tid og en fremstilling som fremhever kontinuitet står i fare for å bli unyanserte og karikerte. Med den språklige vendingen i humanistiske fag, som den nye kulturhistorien var relatert til, fulgte også en kritikk av historiefagets overordnede fortellinger om fremskritt og utvikling mot modernitet. Denne kritikken preger oppgavens diskusjon av 1500-tallsmedisinen. I medisinsk historieskriving kan det være særlig fristende å sikte mot den moderne forståelsen av bakteriell sykdom i utforskningen av fortiden. De bakteriologiske gjennombruddene på 1800- og 1900-tallet er tross alt blant de mest betydningsfulle fremskrittene for menneskeheten i moderne tid. Likevel bør arbeid med sykdomsforståelse på 1500-tallet forsøke å flytte siktepunktet vekk fra den moderne bakteriologien, for best mulig å beskrive tolkning av pest i perioden.

Kapittel 2: Overblikk over naturfilosofiske og teologiske tolkninger av pest i Europa 1348–1600

Moderne historikere legger ofte et skille mellom vitenskap og religion til grunn når pestepidemiene skal forklares. Et slikt skille er historiografisk nyttig, og bidrar til å klassifisere og beskrive fortidige fenomener. Samtidig medfører det en fare for anakronistiske forenklinger. Dette kapittelet skal tematisere hvordan det ikke fantes fortidige ekvivalente kategorier til det vi i dag kaller religion og vitenskap; fortidens tolkninger av og reaksjoner på pestepidemiene illustrerer hvordan flere ulike forståelsesrammer var integrerte på grunnleggende måter i senmiddelalderen og tidligmoderne tid. Flere har tatt til orde for at man i medisinhistoriske fremstillinger bør legge større vekt på måten ulike behandlinger supplerte hverandre på.⁴⁶ Det å anse religiøse og vitenskapelige sykdomsforståelser som skarpt adskilte og nærmest uforenlige, skjuler kompleksiteten i forholdet mellom disse kategoriene.

I stedet for å bruke begrepene «religion» og «vitenskap», vil jeg hovedsakelig beskrive «teologiske» og «naturfilosofiske» tolkninger av pest. Det er for å unngå at begrepene i for stor grad identifiseres med de moderne kategoriene religion og vitenskap. Disse begrepene var også i større grad brukt i kildematerialets samtid for å beskrive de fenomenene jeg undersøker. I tillegg til naturfilosofi og teologi, er det også relevant å tematisere kategorien magi i relasjon til pestsykdom, særlig astrologisk teori. Siden responsene på pestepidemiene og de teoretiske tolkningsrammene var ganske uniforme og felleseuropeiske, vil det geografiske perspektivet i dette kapittelet for det meste være bredt og europeisk, men samtidig kombinert med noen lokale dansk-norske spesifiseringer.

For å illustrere og nærmere undersøke samspillet mellom naturfilosofiske, teologiske og astrologiske tolkninger av pestsykdom i perioden 1348–1600, er det nødvendig å først behandle disse hver for seg. Selv om disse kategoriene stod i relasjon til hverandre og var integrerte på ulike måter, kan de som kategorier også skilles fra hverandre på en måte som rettferdiggjør å tematisere hver av dem mer isolert. Naturfilosofien og teologien var for eksempel knyttet til ulike fakulteter ved universitetene, som både var uttrykk for og la videre grunnlag for en viss domenedeling.

⁴⁶ Se for eksempel Peregrine Horden, «Medieval Medicine», i *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, red. Mark Jackson (Oxford: University Press, 2011), 54.

For å gi et overblikk over europeiske tolkninger av pest, skal jeg i dette kapittelet først beskrive ulike naturfilosofiske tolkninger av pest, deretter teologiske og til slutt omtale naturlig magi i relasjon til pesttolkning. Deretter skal jeg drøfte hvordan samspillet mellom disse kategoriene bør forstås, slik at det kan kaste lys over lesningen av pestlitteratur senere i oppgaven. Måten kategoriene overlappet på, bidrar til bedre å forstå senmiddelalderens og tidligmoderne tids verdensanskuelse.

2.1 Naturfilosofiske tolkninger av pest

Å bruke begrepet «vitenskap» eller «naturvitenskap» om forsøk på å kartlegge og forklare den fysiske verden ved hjelp av bestemte metoder, tilhører moderne tid. Det er riktiger å kalle slikt arbeid «naturfilosofi» når det brukes i denne oppgavens tidskontekst. Samtidig er det viktig å ikke anse senmiddelalderens og tidligmoderne tids naturfilosofi som synonyme med moderne vitenskap.⁴⁷ Naturfilosofien kunne for eksempel i langt større grad utforske metafysiske eller overnaturlige svar på sine spørsmål. I tillegg var naturfilosofien mindre metodisk ensrettet enn moderne vitenskap.⁴⁸ Naturfilosofien var forstått som del av den brede kategorien filosofi. På Københavns Universitet på 1500-tallet hørte naturfilosofien til under det filosofiske fakultetet, i tillegg til at naturfilosofisk innsikt særlig informerte det medisinske fakultetet.⁴⁹ Med termen «naturfilosofiske tolkninger av pest» mener jeg medisinsk teori og praksis med base i europeiske skole- og universitetsmiljøer og blant lærde pestdoktorer, slik det kommer til uttrykk blant annet i bevarte pesttraktater. Naturfilosofisk medisinsk arbeid var først og fremst en akademisk øvelse for noen veldig få fra en utdannet elite.⁵⁰ Men innsiktene ble formidlet til og praktisert på et noe bredere lag av befolkningen.

Jeg skal nå gi et overblikk over naturfilosofiske tolkninger av pestepidemiene ved å beskrive hippokratisk-galenisk medisin og dens sentrale bestanddel: humoralpatologien. Jeg skal også tematisere medisinsk teori som av noen har blitt omtalt som et alternativ til humoralpatologien som fortolkningsramme for pestepidemiene i senmiddelalderen og tidligmoderne tid, nemlig giftteori.⁵¹ Deretter skal jeg tematisere hvordan smitte ble forstått i relasjon til pestepidemiene.

⁴⁷ Harrison, *The Territories of Science and Religion*, 18.

⁴⁸ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 4–5.

⁴⁹ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 45, 67–70.

⁵⁰ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 4.

⁵¹ Se Aberth, *Doctoring the Black Death*, 17.; Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 116–17.

For å beskrive hva som skiller ulike tolkninger av sykdom, kan man ha nytte av et analytisk, historiografisk skille mellom et ontologisk og et funksjonelt perspektiv på sykdom.⁵² Et ontologisk perspektiv innebærer å forstå sykdommer som objektive størrelser som finnes utenfor mennesket, rammer det utenfra og dermed kan behandles med noenlunde samme midler uavhengig av hvem som er rammet.⁵³ Sykdom utgjør på denne måten en enhet som ikke er avhengig av mennesket, selv om den kommer til uttrykk som symptomer hos det enkelte mennesket.⁵⁴ Sykdommen har eksistens også uavhengig av dette, tenkt for eksempel som bakterier eller former for frø.⁵⁵ Denne forståelsen av sykdom ble dominerende med bakteriologien i moderne tid, da ulike sykdommer kunne knyttes til bestemte, observerbare mikroorganismer. Men i tillegg kan også former for giftteori karakteriseres som ontologiske perspektiver på sykdom.⁵⁶

På den andre siden karakteriseres humoralpatologien som et funksjonelt sykdomssyn.⁵⁷ Det innebærer at sykdom ikke forstås som en størrelse som eksisterer uavhengig av mennesket som rammes, men i stedet som et fenomen som kommer til uttrykk på ulike måter i det enkelte individ, knyttet til forhold i den enkeltes kropp, levesett eller miljø. Et funksjonelt syn på sykdom medfører at sykdom ikke forstås som noe som har en egen, uavhengig eksistens. I stedet bør sykdom forstås som en kroppslig tilstand som står i motsetning til velvære. Sykdom kommer til uttrykk hos hver enkelt menneske, og derfor må studier av sykdommen ha dette som utgangspunkt. Det medfører at behandling av sykdom må tilpasses den enkeltes forutsetninger.

2.1.1 Hippokratisk-galenisk medisin og humoralpatologi

Naturfilosofisk medisinsk teori bygget i førmoderne tid hovedsakelig på gresk antikk medisin, hovedsakelig Hippokrates og Galen, samt arabiske bearbeidelser og videreføringer av antikke teorier og tekster i middelalderen, særlig av Avicenna.⁵⁸ Dette hippokratisk-galeniske grunnlaget var i middelalderen en slags felleseuropeisk ramme for medisinsk teori, siden disse

⁵² Noen opererer i stedet med et skille mellom et ontologisk og et fysiologisk perspektiv på sykdom, for å forklare de samme dynamikkene.

⁵³ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 12.

⁵⁴ Peter H. Niebyl, «Sennert, Van Helmont, and Medical Ontology», *Bulletin of the History of Medicine* 45, nr. 2 (1971): 115.

⁵⁵ Jeg kommer tilbake til tanken om sykdomsfrø i en 1500-tallskontekst i del 4.3.1.

⁵⁶ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 117, 139.

⁵⁷ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 12. Vivian Nutton, «The Seeds of Disease: An Explanation of Contagion and Infection from the Greeks to the Renaissance», *Medical History* 27, nr. 1 (1983): 15.

⁵⁸ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 76. Horden, «Medieval Medicine», 41.

tekstene fungerte som en medisinsk kanon som ble undervist på skoler og universiteter over hele Europa.⁵⁹ Det hippokratisk-galeniske rammeverket var svært innflytelsesrikt, og var det rådende medisinske paradigmet til et stykke inne på 1700-tallet, og i noen miljøer enda lenger.⁶⁰

I det hippokratisk-galeniske medisinske rammeverket var det flere fenomener som ble forstått som mulige årsaker til pestepidemier. Det var vanlig å skille mellom universelle, fjerne årsaker og bestemte, lokale årsaker, som alle utgikk fra Gud som den opprinnelige beveger av alle ting.⁶¹ De universelle, fjerne årsakene var først og fremst astrologiske, og hadde med himmellegemenes bevegelser å gjøre. Noen mente at pestepidemier *måtte* skyldes slike universelle, fjerne årsaker, siden de rammet så store områder.⁶² Andre mente pestepidemier også kunne skyldes den andre kategorien: bestemte, lokale årsaker. Denne var et mangfoldig kategori. I en studie av pesttraktater fra senmiddelalderen fant John Aberth minst 23 slike angivelige årsaker, blant annet bestemte former for vær og vind, avfall fra mennesker og dyr, stillestående vann, lik, jordskjelv og forurenset luft.⁶³ I tillegg til slike naturlige årsaker, hendte det også at ulike minoritetsgrupper ble anklaget for å være skyld i epidemiene. I noen tilfeller resulterte dette i forfølgelser og henrettelser.

Helt sentralt i den hippokratisk-galeniske medisinen stod humoralpatologien, som var den mest utbredte naturfilosofiske forklaringsrammen for pestsykdom i middelalderen og tidligmoderne tid.⁶⁴ Humoralpatologi var kjennetegnet av tanken om at mennesket bestod av fire kroppsvæsker (blod, slim, gul galle og sort galle), og at sykdom hovedsakelig skyldtes ubalanse mellom disse fire væskene. Væskene var knyttet til bestemte kvaliteter: blod var vått og varmt, slim var vått og kaldt, gul galle var tørt og varmt, mens sort galle var tørt og kaldt.⁶⁵ De fire kroppsvæskene ble også assosiert med fire ulike temperament: kolerisk (gul galle), flegmatisk (slim), melankolsk (sort galle) og sangvinsk (blod). I tillegg var de knyttet til de fire elementene jord, vann, luft og ild.⁶⁶ På disse måtene var humoralpatologien relatert til andre

⁵⁹ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 76.; Horden, «Medieval Medicine», 41.

⁶⁰ Se for eksempel Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 13.; Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 76–78. Moseng, «Den flyktige pesten», 518–19.

⁶¹ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 61.

⁶² Aberth, *Doctoring the Black Death*, 62.

⁶³ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 69.

⁶⁴ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 36.; Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 13.

⁶⁵ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 13, 17.

⁶⁶ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 77.

former for antikke, filosofiske kategorier, noe som kan ha bidratt til å styrke og opprettholde humoralpatologiens sentrale rolle for tolkning av sykdom.

Mennesker hadde ifølge humoralpatologien ulike sammensetninger av de fire kroppsvæskene, og dette kunne komme til uttrykk i deres personlighetstrekk.⁶⁷ Dette medførte også at man tenkte at noen i større grad var predisponert for visse sykdomstilstander – for visse ubalanser mellom kroppsvæskene. Kjønn og alder spilte en rolle for kroppsvæskebalansen. Unge var for eksempel jevnt over ansett som varmere og våtere enn eldre.⁶⁸ Behandlinger mot pest måtte derfor tilpasses kroppsvæskebalansen til den enkelte. I en pesttraktat fra 1602 formuleres denne innsikten slik: «what is good for Jean will be bad for Pierre, and what would have saved one would kill the other».⁶⁹

Årsakene til at ubalanser mellom kroppsvæskene oppstod, ble særlig knyttet til miasmateori. Slik teori stammer også fra antikk medisin. Miasmer ble forstått som former for stoff som forurenset luften, og forurenset luft førte dernest til ubalanser mellom kroppsvæskene.⁷⁰ På denne måten ble pest spredt. Miasmateori var knyttet til årsakene til pestepidemier beskrevet over: miasmene oppstod og ble spredt blant annet på grunn av bestemte astrologiske konstellasjoner, jordskjelv, forråtnelse av biologisk materiale eller visse former for vær.⁷¹ Miasmer ble ikke regnet som sykdomsspesifikke; det var ikke slik at man tenkte seg ulike former for miasmer som ledet til ulike sykdommer. De ble i stedet forstått som en generell årsak til sykdom, relatert til kroppsvæskebalansen hos den enkelte.

For å opprettholde eller finne tilbake til den riktige væskebalansen i møte med pestsykdom, ga medisinske praktiserende råd om gode vaner når det gjaldt mat, søvn og annen aktivitet som for eksempel bading, samleie eller fysisk aktivitet generelt, samt råd om ulike former for urtemedisin.⁷² Denne formen for behandling omfattet altså mange av livets domener. Det var antatt at pest skyldtes overvekt av varme og fukt, og rådene som ble gitt reflekterer denne forståelsen.⁷³ Dette var også en av årsakene til at årelating av blod var en utbredt behandling av pestsyke. Årelating kunne både gjøres preventivt (profylaktisk) eller som behandling av

⁶⁷ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 19.

⁶⁸ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 17.

⁶⁹ Cesar Morin, *Traite de la peste, divise en trois part* (Paris: François Jacquin, 1602), 112, sitert i Jones, «Plague and Its Metaphors in Early Modern France», 108.

⁷⁰ Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 180.; Aberth, *Doctoring the Black Death*, 45.

⁷¹ Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 180.

⁷² Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 77–78.

⁷³ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 25.

pågående sykdom. Profylaktisk medisin, som hadde som hensikt å bevare god helse, var sentral i humoralpatologien.⁷⁴

2.1.2 Giftteori

Det er uenigheter blant historikere om hvor uniformt det hippokratisk-galeniske rammeverket var i senmiddelalderen. Flere har omtalt rammeverket som usedvanlig uniformt i denne perioden, mer uniformt enn medisinsk teori var både i antikken og i tidligmoderne tid.⁷⁵ Men slike formuleringer unnlater å tematisere interessante spenninger innad i den hippokratisk-galeniske pestforståelsen i senmiddelalderen. I denne perioden oppstod nemlig det som har blitt omtalt som et alternativ til humoralpatologien, som ifølge noen ikke i tilstrekkelig grad har blitt viet oppmerksomhet av historikerne, nemlig giftteori.⁷⁶ Slik teori var tydelig påvirket av Galen og Avicenna.⁷⁷ Derfor bør den ikke anses som et definitivt brudd med hele den hippokratisk-galeniske tradisjonen. Det hippokratisk-galeniske medisinske paradigmet var så grunnfestet at det ikke er basis for å foreslå det gifteoretiske perspektivet på pestsykdom som noe som rokket ved dette eller som en reell utfordrer. Giftteori skiller seg imidlertid tilstrekkelig fra humoralpatologien og den funksjonelle kroppsvæsketenkningen til å kunne anses som et alternativ til dette.⁷⁸ Likevel er giftteori fraværende i mange medisinhistoriske fremstillinger av senmiddelalderen.⁷⁹

Giftteori som forklaringsramme for pestsykdom finnes allerede i kildemateriale fra rett etter svartedauden, og de første forekomstene knyttes til pestdoktoren Gentile de Foligno.⁸⁰ Ifølge humoralpatologien var noen predisponert for sykdom i større grad enn andre, og dette strevde flere pestleger med å forene med pestepidemienes øyensynlig universelle karakter. Giftteori var en måte å forklare dette på, fordi den tolket pest som forårsaket av en materiell, giftig substans som trengte inn i menneskekroppen og angrep vitale organer, uavhengig av kroppsvæskebalansen.⁸¹ På den måten ble individuelle forutsetninger ansett som mindre viktige. Denne måten å knytte giftteori til pestsykdom på finnes hverken hos Avicenna eller

⁷⁴ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 14.

⁷⁵ Se for eksempel Horden, «Medieval Medicine», 41–42.

⁷⁶ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 17–87.; Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 116–17.

⁷⁷ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 17.

⁷⁸ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 17.

⁷⁹ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 117.

⁸⁰ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 21.

⁸¹ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 25, 36.

Galen, og dens fremvekst bør altså forstås som en direkte konsekvens av pestepidemiene i senmiddelalderen.⁸²

Henvisninger til gift er utbredte i europeiske pesttraktater fra senmiddelalderen, men riktignok i mindre omfang enn henvisninger til humoralpatologi.⁸³ Godt over halvparten av de bevarte traktatene nevner gift. Men når man videre undersøker hvor omfattende og detaljrik omtalen av gift er i disse tekstene, ser man at humoralpatologien vies mer plass. Henvisningene til gift i tekstene vitner om at giftteori og humoralpatologi ikke nødvendigvis ble ansett som gjensidig utelukkende alternativer.⁸⁴ Beskrivelsene av pest som forgiftning inkluderer ikke polemiske utsagn mot det humoralpatologiske paradigmet, i alle fall ikke eksplisitt. I mange traktater forekommer både henvisninger til gift og til kroppsvæsker om hverandre.⁸⁵ Da er som oftest ikke forholdet mellom disse tolkningsrammene eksplisitt diskutert. Noen tekster beskriver kroppsvæskeubalanse som et symptom på forgiftning, og virker dermed å underordne det humoralpatologiske i forhold til giftteorien. I andre tekster er dette forholdet motsatt.

Men det finnes også eksempler på at gift ble forstått som en kvalitativt annerledes årsak til sykdom, som fungerte uavhengig av humoralsystemet, og dermed som et uttrykk for en alternativ måte å forstå pest på.⁸⁶ Tolkningen av pest som en forgiftning bør nemlig i noen kilder forstås som noe mer enn at pest metaforisk sammenliknes med det å blir forgiftet. Det at pesten rammet plutselig og raskt, med dramatiske og voldsomme symptomer og høy dødelighet, ledet noen til å forstå pest som en reell forgiftning.⁸⁷ Denne formen for giftteoretisk perspektiv kan karakteriseres som et ontologisk perspektiv på sykdom, siden sykdommen forstås som et stofflig, fysisk fremmedelement som tilføres kroppen utenfra.⁸⁸ Giften trenger inn i kroppen, og angriper vitale organer. Giften tolkes dermed som den mest grunnleggende årsaken til pestsykdom.⁸⁹ Ved å utfordre det tradisjonstunge humoralsystemet og utvikle en annen teori basert på erfaringer og observasjoner fra pestepidemiens herjinger, kan man forstå en slik form for giftteori som representant for en viktig milepæl i den medisinske historien.⁹⁰

⁸² Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 122.

⁸³ Se tabell 1.1 og 1.2 i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 35, 38–41.

⁸⁴ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 125.

⁸⁵ Se tabell 1.1 i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 35.

⁸⁶ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 42, 45, 52.

⁸⁷ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 117.

⁸⁸ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 117, 139.

⁸⁹ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 122–23.

⁹⁰ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 116.

2.1.3 Smitte

Det var vanlig å anse pestsykdom som på én eller annen måte smittsom, noe som kommer til uttrykk i europeiske pesttraktater helt fra de første pestutbruddene midt på 1300-tallet.⁹¹ Forståelser av smitte var forenet med både humoralpatologi og giftteori. Ifølge den utbredte miasmateorien om forurenset luft, kunne sykdom smitte både via kontakt mellom mennesker gjennom pust, berøring eller til og med kun øyekontakt, eller via luft, vann eller gjenstander som var forurenset av miasmer.⁹²

Den giftteoretiske smitteforståelsen var tett relatert til miasmateori. Men man kan samtidig identifisere en nyanseforskjell mellom disse forklaringsmåtene.⁹³ Miasmateori innebar at luften var ansett som forurenset, usunn og dårlig, som dernest førte til endret kroppsvæskebalanse. Giftig luft var på den andre siden beskrevet som luft som hadde fått selve sin substans endret – og som derfor var giftig i sitt vesen. Den giftige luften inntok derfor mennesket som et fremmedelement, og skadet det. Noen tekster innenfor den humoralpatologiske tradisjonen uttrykte at smitte mennesker imellom bare kunne skje dersom begge menneskene hadde samme balanse mellom kroppsvæskene i utgangspunktet, mens andre, særlig de som relaterte smitte til giftteori, tolket smitten som mer universell.⁹⁴ Forskjellen mellom forurenset (miasmatiske) luft og giftig luft kan altså særlig knyttes til forhold. Det første handler om hvorvidt man tolket luften som dårlig og bedervet eller som grunnleggende endret i substans. Det andre handler om hvordan man forstod denne luftens relasjon til det som dernest skjedde i kroppen. I tillegg til disse to forholdene, kan man også peke på en forskjell i språkbruken i pesttraktatene. Det å beskrive miasmatiske luft som giftig eller konsekvensene av denne luften i kroppen som en forgiftning, var ikke vanlig før omtaler av gift mer generelt ble utbredt i senmiddelalderen.⁹⁵

Det er verdt å bemerke at både forurenset, miasmatiske luft og giftig luft kan forstås som ulike nyanser av den samme grunnleggende idéen, der den praktiske konsekvensen var spredning av sykdom og smittefare. På samme måte som at humoralpatologi og giftteori ikke nødvendigvis bør tolkes som to gjensidig utelukkende, utarbeidede alternativer, bør heller ikke et skille mellom miasma og gift trekkes opp for sterkt. Den grunnleggende smitteforståelsen for hele perioden kjennetegnes gjerne som miasmatiske, og kanskje bør giftteoretisk smitteteori kun

⁹¹ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 76.

⁹² Moseng, «Den flyktige pesten», 516.; Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 99.

⁹³ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 45, 76.

⁹⁴ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 85.

⁹⁵ Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 120.

forstås som en variant av miasmateori. Dette forholdet er nyansert og komplekst, og et skille bør derfor ikke hevdes for sterkt.

De sosiale implikasjonene av at pest ble tolket som smittsomt var alvorlige. De innebar et dilemma mellom å pleie pestsyke slektninger og andre nære eller å flykte for å ikke risikere å selv bli rammet. Flere kildetekster oppfordrer til flukt. I pesttraktaten som kalles *De regimine pestilencico* betegnes dette til og med som et utmerket virkemiddel mot pest, dersom man har muligheten til å benytte seg av det.⁹⁶ Luther var blant dem som understreket viktigheten av flukt som virkemiddel.⁹⁷ Han argumenterte for frikjennelse av offentlige juridiske tjenestemenn som valgte å flykte, dersom de stelte i stand en stedfortreder som kunne utføre deres samfunnsnyttige juridiske oppgaver i deres sted. Dette vitner om at pestepidemiene rokket ved samfunns sosiale orden.

2.2 Teologiske tolkninger av pest

I arbeid med kildemateriale som omhandler og forklarer pestepidemiene, møter man tidlig på henvisninger til Guds rolle. Teologiske tolkninger av pest er sentrale når periodens respons på pestepidemiene skal drøftes. Siden religionsbegrepet hadde et annet betydningsinnhold i den aktuelle perioden,⁹⁸ velger jeg å i stedet bruke begrepet «teologi», som svarer bedre til de forholdene jeg befatter meg med. Begrepet teologi var brukt av antikke filosofer, men var ikke i utbredt bruk av kristne tenkere før i høymiddelalderen. Da begrepet ble utbredt for å omtale kristen tenkning, særlig fra senmiddelalderen av, kunne elementer ved begrepet spores til dels ulike opphav, det ene var som en form for viten, *scientia*, i Aristoteles' lærdomsystem og det andre forstått som bibelfortolkning.⁹⁹

Jeg forstår termen «teologiske tolkninger av pest» som de elementene ved pestforståelsen som var påvirket av og responderte på kristne teoretiske refleksjoner om Gud og deres praktiske implikasjoner, med opphav hovedsakelig i teologiske fakulteter ved universitetene og kirkeinstitutionene. Siden konteksten er (vest- og nord-) europeisk og tidsavgrensningen er 1348–1600, er det katolske og protestantiske teologiske forhold som er relevante. Ved å bruke begrepet teologi på denne måten, blir fokusområdet samtidig avgrenset i forhold til mer

⁹⁶ Se oversettelse og utgivelse av denne teksten i Fredrik Hallager, *Biskop Knuds Bog om Pesten* (København: H. Koppel, Dansk Medicinsk-Historisk Selskab, 1919).

⁹⁷ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 61.

⁹⁸ John Bossy, «Some Elementary Forms of Durkheim», *Past & Present* 95, nr. 1 (1982): 3–18.; Harrison, *The Territories of Science and Religion*, 7–11.

⁹⁹ Harrison, *The Territories of Science and Religion*, 17.

folkelige religiøse uttrykk og såkalte kjetterbevegelser. Det som er mest relevant i denne sammenhengen er den anerkjente, vedtatte teologiske lære, innenfor henholdsvis katolsk og luthersk protestantisk kristendom, og hvordan denne kom til uttrykk i tolkningen av pestepidemier.

2.2.1 Pest som Guds straff for menneskenes synder

Et bredt kildemateriale, både fra geistlig og verdslig hold, gir uttrykk for at den mest fundamentale årsaken til pestepidemier var Gud.¹⁰⁰ Periodens grunnleggende teologiske verdensbilde medførte altså at man anså den allmektige Gud som opprinnelig beveger og dermed som bakenforliggende årsak til pestepidemiene. Det medisinske fakultetet i Paris hevdet i skriftet *Consultation* fra 1348 at en epidemi alltid utgår fra Guds vilje og at man derfor må vende seg mot Gud, men uten å gi avkall på midler fra verdslige doktorer.¹⁰¹ Andre formulerte seg mer pessimistisk hva gjaldt nyttepotensialet til den verdslige medisinen sammenliknet med teologien. For eksempel skrev den katalanske pestdoktoren Jacme d'Agramont i forbindelse med svartedauden at man først må identifisere hvor årsaken til pesten kommer fra, fordi «if the corruption and putrefaction of the air has come because of our sins, the remedies of the medical art are of little value, for only He who binds can unbind».¹⁰²

Måten Guds rolle for pestepidemiene kunne forstås på, ble videre drøftet både av geistlige og verdslige. Noen tolket pesten som straff for menneskenes synder, uten videre nyanseringer.¹⁰³ Det fantes mange bibeltekster som kunne brukes for å underbygge en slik tolkning.¹⁰⁴ Andre utfordret dette synspunktet, blant annet basert på erfaringer om at pest rammet mennesker så ulikt og arbitrært. Konrad av Megenberg hevdet at pest måtte skyldtes naturlige årsaker i stedet for eller i tillegg til Guds straffedom, blant annet fordi pesten ville ha rammet *alle* syndere dersom den skyldtes Guds allmektige vilje.¹⁰⁵ I tillegg argumenterte han for at pestepidemiene burde ha ledet til frommere livsførsel blant de gjenlevende, hvis årsaken til dem var Guds straffedom. Også geistlige argumenterte for at pest ikke alltid skyldtes at Gud straffet

¹⁰⁰ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 59.; Aberth, *Doctoring the Black Death*, 273.

¹⁰¹ Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 128.

¹⁰² Jacme d'Agramont, *Regiment de preservacio a epidimia o pestilencia e mortaldats*, oversatt av M.L. Duran-Reynalds og C.-E-A. Winslow i *Bulletin of the History of Medicine*, 23 (1949): 75, 78–85, sitert i Aberth, *The Black Death*, 51.

¹⁰³ Se for eksempel legen Saladin Ferro de Esculos tekst fra 1448, jf. Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 128.

¹⁰⁴ Richard Palmer, «The Church, Leprosy and Plague», i *The Church and Healing: Papers Read at the Twentieth Summer Meeting and the Twenty-First Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, red. W. J. Sheils (Oxford: Basil Blackwell, 1982), 83.

¹⁰⁵ Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 129–30.

menneskenes synd.¹⁰⁶ Det er likevel tolkningen av pest som Guds straff for synder som var mest utbredt, og da både enkelte menneskers synd og den kollektive arvesynden.

De teologiske tolkningene av pestepidemier aktualiserte spørsmålet om menneskelig kunnskap, og hvor grensene gikk for menneskets kunnskapssøken. I tolkningsarbeidet måtte man balansere den teologiske innsikten om at menneskets viten om Guds virke i verden er begrenset siden et endelig menneske ikke kan kjenne Gud fullt ut, samtidig som man forstod menneskets søken etter kunnskap om naturen som gitt av Gud og ønsket av Gud.¹⁰⁷ Dette ble balansert på ulike måter, og er en av årsakene til at de teologiske tolkningene spriket i måten Guds rolle ble beskrevet på.

Flere kilder vitner om at teologiske tolkninger av pestsykdom førte til resignasjon hos flere av dem som var syke.¹⁰⁸ Siden sykdommen var Guds straffedom, kunne det bli ansett som syndefullt å forsøke å påvirke den ved hjelp av menneskelig medisinsk assistanse. I stedet kunne man håpe at det å gi etter for sykdommen og dermed bøte for sin synd, kunne gjøre Gud til lags og dermed gjøre etterlivet bedre. Ifølge Johan av Sachsen (som på skrivende tidspunkt var protestantisk tilhenger av Luther) hadde til og med en (ikke navngitt) pave gitt syndsforlatelse under en pestepidemi til de som døde av pesten, for at de syke skulle akseptere sin skjebne.¹⁰⁹ Hvorvidt dette er satt på spissen som del av en protestantisk kritikk av pavekirken vites ikke. Men hvis situasjonsbeskrivelsen stemmer, er den et uttrykk for en form for avvisning av verdslig medisin fra høyeste kirkelige hold.

Spørsmålet om hvorvidt pestsykdom var predestinert for den enkelte, kom også til uttrykk i diskusjoner omkring flukt. En teologisk tolkning av pestsykdom kunne medføre at man så det som syndig å forsøke å flykte fra ens tiltenkte straff. Men mange geistlige og pestdoktorer argumenterte imidlertid for at det som var syndig var å *ikke* flykte – å ikke benytte seg av denne muligheten gitt av Gud i form av at menneskenes var gitt fri vilje.¹¹⁰ Stort sett vitner kildematerialet overordnet sett om samfunn som tok i bruk en lang rekke virkemidler i møte med pestepidemier.¹¹¹ Teologiske tolkninger av pesten virker å ha vært forenelige med dette.

¹⁰⁶ Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 129–30.

¹⁰⁷ Ian Maclean, *Logic, Signs, and Nature in the Renaissance: The Case of Learned Medicine* (Cambridge: University Press, 2002), 92.

¹⁰⁸ Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 129.

¹⁰⁹ Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 130.

¹¹⁰ Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 130–31.

¹¹¹ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 60–61.; Cipolla, *Faith, Reason, and the Plague in Seventeenth-Century Tuscany*, 1.

Som konsekvens av teologiske tolkninger av pestepidemiene, ble syke rådet til å bekjenne sine synder og gjøre bot for dem.¹¹² I mange områder var dette utfordrende, da det var stor mangel på prester. Dette skyldtes både den høye mortaliteten, men også at flere prester kviet seg for å være i kontakt med syke.¹¹³ Mangel på prester under de verste pestepidemiene, førte til at pave Clemens 6. tillot syke å unntaksvis bekjenne sine synder til en lekperson, som stedfortreder for kirkens menn. Noen trekker linjer mellom denne praksisen og protestantismens mer individualiserte fromhet og religionsutøvelse, og kaller Clemens' krisehåndtering en forløper for protestantismen.¹¹⁴ Dette virker som en noe søkt slutning, siden Clemens' praksis tross alt var midlertidig og unntaksvis, praktisert i en dramatisk krisetid.

Det ble arrangert religiøse prosesjoner i pesttid, gjerne initiert av konger. For eksempel arrangerte både Edward 3. av England og Magnus 7. av Sverige og Norge slike prosesjoner i forbindelse med de første utbruddene av svartedauden i 1348–49.¹¹⁵ I den grad man kan tale om en *kollektiv* pestrespons i senmiddelalderen, var disse som oftest uttrykk for forestillinger om Gud som pestens årsak og derfor uttrykt gjennom kirkelige handlinger. Fromhet og helgenkult rettet mot pesthelgenene St. Sebastian og St. Rochus økte også i pesttid. Fra Oslo vitner kildematerialet om økt kult knyttet til St. Sebastian, blant annet ved at det ble gitt penger til bygging av et nytt alter til nettopp denne helgenen i Hallvardskirken i 1348–49.¹¹⁶

De teologiske tolkningene av pestepidemiene var også knyttet til mer generelle innsikter om medisin og helbredelse. Legemlig helbredelse av kroppen var assosiert med Jesu helbredende evner.¹¹⁷ Metaforen om Jesus som lege – *Christus medicus* – ble hyppig brukt i teologisk litteratur, særlig knyttet til den antikke teologen og filosofen Augustin.¹¹⁸ Denne metaforen tematiserer hvordan Gud gjennom Jesus anses som kilde til menneskenes helse og helbredelse. Jesu død og oppstandelse ble forstått som en seier over sykdom som ingen verdslig lege kunne konkurrere mot.¹¹⁹ Det var altså ikke bare sykdommen som ble assosiert med Gud, men også legedommen.

¹¹² Palmer, «The Church, Leprosy and Plague», 85–86.

¹¹³ Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 120.

¹¹⁴ Se for eksempel Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 121.

¹¹⁵ Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 97.; Aberth, *From the Brink of the Apocalypse*, 125.

¹¹⁶ Bente Lavold, «Helgener mot pest i Norge i senmiddelalderen» (Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 1997), 72–76.

¹¹⁷ Maclean, *Logic, Signs, and Nature in the Renaissance*, 87.

¹¹⁸ Rudolph Arbesmann, «The Concept of 'Christus Medicus' in St. Augustine», *Traditio* 10 (1954): 1–28.

¹¹⁹ Horden, «Medieval Medicine», 50.

2.3 Naturlig magi

Et overblikk over tolkninger av og responser på pestepidemier, bør også kort befatte seg med kategorien magi. Med termen «magi» mener jeg i denne sammenhengen en rekke ulike praksiser som kan sees i sammenheng med hverandre, som dreiet seg om å avsløre skjulte krefter og å bruke disse for å oppnå bestemte formål, og som av ulike grunner ikke udiskutabelt kunne karakteriseres som del av naturfilosofien eller teologien. Siden den ikke var institusjonelt forankret, bør magi i større grad enn teologi og naturfilosofi forstås som en konstruert, historiografisk kategori. Det at teologien og naturfilosofien var institusjonelt forankrede i kirke, klosterordener og/eller universiteter og fungerte som lærdomsbasis for teologiske, medisinske og filosofiske fakulteter, medfører at disse kategoriene har tydeligere rammer. Den formen for avgrensning og konsolidering som denne forankringen medførte, gjelder ikke på samme måte for magisk teori og praksis.

Det finnes elementer som historiografisk gjerne omtales som magi, men som er tett relaterte til naturfilosofien og som på noen vis derfor kunne ha blitt karakterisert som naturfilosofi. Særlig gjelder dette former for naturlig magi, som dreiet seg om å avsløre skjulte krefter som fantes i naturen, og bruke disse for å oppnå bestemte formål.¹²⁰ Flere elementer ved naturlig magi ble uproblematisk forenet med naturfilosofi og praktisert av lærde naturfilosofer.¹²¹ For mange var altså naturlig magi en anerkjent og ukontroversiell del av medisinsk praksis.¹²² Det er nyttig å skille mellom lærde magiske praksiser og folkelige magiske praksiser, selv om dette skillet ikke bør tolkes som absolutt. Det er hovedsakelig lærde magiske praksiser, utøvet av en utdannet elite, som tematiseres her. Ved å fokusere på lærd, naturlig magi ekskluderes mange praksiser og tolkningsrammer for sykdom som kunne ha vært utforsket, og som heller får være objekt for andre studier av dette temaet.

2.3.1 Astrologi og kroppen som mikrokosmos

Astrologi – tanken om at himmellegemene kunne påvirke livet på jorden – var den formen for naturlig magi som var tettest knyttet til naturfilosofien, og som i denne sammenhengen er mest relevant for tolkningen av pest. I begynnelsen av den tidligmoderne perioden ble astrologi i stadig større grad anvendt i medisinen, og en universitetsutdanning i medisin innebar trolig astrologisk trening.¹²³ På det lutherske Københavns Universitet på 1500-tallet, lå astrologisk

¹²⁰ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 6.

¹²¹ Richard Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages* (Cambridge: University Press, 2000), 8–9.; Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 6.

¹²² Aberth, *Doctoring the Black Death*, 284.

¹²³ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 75, 86.

viten formelt sett under det medisinske fakultetet.¹²⁴ Det var vanlig å knytte pestepidemier til astrologiske fenomener.¹²⁵ Flere pestdoktorer argumenterte for at himmellegemenes posisjoner burde påvirke hva slags behandling pestpasienter skulle motta, og for at man ikke tok inn over seg hele det medisinske bildet dersom man ikke konfererte astrologien i møte med pestepidemier. Mange mente for eksempel at svartedauden blant annet skyldtes en konjunksjon av Saturn, Jupiter og Mars som forekom 24. mars 1345.¹²⁶

Astrologien var også knyttet til det humoralpatologiske rammeverket. Mange mente at himmellegemene og deres posisjoner kunne påvirke menneskers væskebalanse, og at bestemte himmellegemer kunne ha egenskaper som korresponderte med kroppsvæskenes.¹²⁷ Til grunn for dette lå tanken om at kroppen var som et mikrokosmos som var knyttet til det store kosmos på et gjensidig, mystisk vis og speilet trekk ved dette.¹²⁸ Dette er en idé som kan spores i ulike varianter i ulike kulturer og tidsperioder. Den er uttrykk for en mer generell holistisk oppfatning om sammenheng, mening og gjensidighet. Hvis kroppen henger uløselig sammen med det større kosmos, innebærer det at kunnskap om jorden og himmellegemene er grunnleggende for å kunne forstå kroppens reaksjon på pestsykdom.

2.4 Naturfilosofi, teologi og naturlig magi som integrerte tolkningsrammer for pestsykdom

Ved å beskrive hva som kjennetegnet naturfilosofi, teologi og magi som kategorier i den aktuelle perioden, har jeg lagt grunnlaget for å videre tematisere samspillet disse imellom. Siden det ikke fantes fortidige ekvivalenter til de moderne kategoriene religion og vitenskap, kan ikke dette kalles for en fremstilling av forholdet mellom religion og vitenskap i relasjon til pestepidemiene. I stedet er det et forsøk på å drøfte fortidens kategorier på sine egne premisser.

Først er det verdt å merke at det teoretisk sett ikke var noe ved naturfilosofiske tolkninger av pest som ekskluderte teologiske eller magiske perspektiver, noe man i større grad kan hevde om den moderne naturvitenskapen. Det var forenlig og helt vanlig å anse Gud som årsak og opprinnelig beveger av alle ting, inkludert pestepidemier, samtidig som man utforsket naturfilosofiske eller astrologiske, magiske årsaksforklaringer på pest.¹²⁹ Det er

¹²⁴ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 70.

¹²⁵ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 67–68.

¹²⁶ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 67.

¹²⁷ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 13.; Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 88.

¹²⁸ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 83.

¹²⁹ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 60.

kontraproduktivt å søke å karakterisere den førmoderne tolkningen av pest som enten teologisk eller naturfilosofisk, for i de fleste tilfeller var flere tolkningsrammer i spill samtidig. Også behandlinger mot pest bør forstås i et slikt integrert perspektiv; det var vanlig å benytte seg av ulike midler mot pestsykdom, gjerne samtidig.¹³⁰ Dette innebærer ikke at man ikke kan skille mellom disse kategoriene i tolkningen av pestepidemier, men det innebærer at de var integrerte i større grad i senmiddelalderen og tidligmoderne tid enn i dag.

I mange pesttraktater ble betydningen til den naturfilosofiske medisinen begrunnet med at den utgår fra Gud. Det medisinske fakultetet i Paris formulerte denne tanken slik, i det tidligere nevnte *Consultation* fra 1348:

What is more, we should not neglect to mention that when an epidemic proceeds from the divine will, in that case there is no other counsel except that one should humbly turn to Him, even though this does not mean forsaking the advice of a physician. For the Most High created medicine from the earth so that, while God alone heals the sick, he in his generosity brought forth medicine as a symbol of his humanity. Blessed be the glorious and high God, who, never denying his aid, has made plain to those who fear him a sure doctrine for being cured.¹³¹

Svartedauden tolkes her som en epidemi med opphav hos Gud, men menneskene står ikke hjelpeløse i møte med pesten. De oppfordres både til å vende seg mot Gud og legen. Dette var en utbredt tekst, og idéen om å gi ære til legekunsten og legen som Guds aktører fantes også i mange andre tekster, både med geistlige og verdslige avsendere.¹³² Idéen lå til grunn for argumentasjon for et harmonisk forhold mellom teologi og verdslig medisin.

Integrasjonen mellom disse ulike tolkningsrammene kom altså til uttrykk ved at de ikke utelukket hverandre, hverken når det gjaldt metode eller tematikk, samt at de var i samtale med hverandre. Den kom også til syne i det at ikke alle responser på pestepidemiene enkelt kan karakteriseres som enten naturfilosofisk, teologisk eller astrologisk baserte. Pestepidemiene som forskningsobjekt gjør det synlig at spørsmål knyttet til menneskelivets vilkår og mening, og naturen og himmelrommet som rammebetingelser for mennesket, ikke var ansett som strengt adskilte forskningsobjekter for ulike fagdisipliner. Da pestsykdom rammet ble en rekke ulike forhold satt på prøve, og mangefasetterte svar ble gitt. Å bruke nåtidens forhold mellom

¹³⁰ Horden, «Medieval Medicine», 54.; Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 15.

¹³¹ Det medisinske fakultetet i Paris, *Consultation. I Étude historique et critique sur la peste*, redigert av H. Émile Rébouis (Paris: Alphonse Picard, 1888), 92, sitert i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 278.

¹³² En av disse er Henrik Smiths pestbok, noe kapittel 3 omhandler i detalj.

religion og vitenskap for å tolke pestepidemiene kan sammenliknes med å bruke nåtidige kart og statsgrenser for å forklare fortidens territorier.¹³³

Dette samspillet kaster lys over lesningen av medisinsk litteratur fra perioden. Det forklarer hvordan henvisninger til Gud som den største lege er utbredte i ulike former for tekster. Det belyser også hvordan ulike fenomener kunne beskrives som årsaker til de samme pestepidemiene, ofte side om side i samme tekst. Flere eksempler vitner om at det var et viktigere spørsmål for en forfatter av medisinsk litteratur hvorvidt rådene som skulle videreformidles kom fra anerkjente kilder, enn hvorvidt rådene henholdsvis var uttrykk for det vi i dag vil kalle vitenskap, religion eller magi.¹³⁴ Siden kildetekstene om pestsykdom responderte på dramatiske epidemier som aktualiserte spørsmål om menneskets plass i verden og etterlivet, er det nærliggende å tenke at dette samspillet mellom tolkningsrammer på en særlig måte kom til uttrykk i disse tekstene. Det var vanligere å forklare dødelige epidemier som en form for guddommelig inngripen i verden, enn det var å gjøre det samme for ikke-epidemisk sykdom.¹³⁵

Videre bør det påpekes at dette samspillet *ikke* innebærer at forholdet kategoriene imellom kun var harmonisk. Det at de var i samtale med hverandre, innebar også at selve forholdet var emne for diskusjon. Astrologiens relasjon til medisin og naturfilosofi var omdiskutert.¹³⁶ De som argumenterte for astrologiens betydning la blant annet vekt på at den ga innblikk i de mest sentrale årsakene til pestepidemier. Andre mente astrologien burde skilles fra medisinen og kalte den spekulativ. De hevdet at himmellegemene kunne fungere som årsaker til pestepidemier, men at forsøk på å kontrollere dette var fåfengte og at astrologisk medisinsk arbeid derfor var meningsløst.

Også fra teologisk hold fantes det skepsis overfor astrologiens rolle. Årsaken var at astrologi i noen grad ble forstått som menneskets forsøk på å utfordre Gud og Guds rolle som første beveger av alle ting, ved å selv kontrollere himmellegemenes kraft.¹³⁷ Dersom himmellegemene ble tillagt for stor makt over livet på jorda, kunne dette konkurrere både med

¹³³ En analogi lånt fra Harrison, *The Territories of Science and Religion*, 5.

¹³⁴ Horden, «Medieval Medicine», 48.

¹³⁵ Paul Slack, «Mirror of Health and Treasures of Poor Men: The Uses of Vernacular Medical Literature of Tudor England», i *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century*, red. Charles Webster (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 269.

¹³⁶ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 63–64.

¹³⁷ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 65.

idéen om Guds allmakt og idéen om menneskets frie vilje.¹³⁸ Særlig innebar dette at de delene av astrologien som dreiet seg om å forutse fremtiden ved å tolke himmellegemer, ble regnet som syndige.¹³⁹ Samtidig understreket andre at misbruk av astrologien kunne skje av den enkelte, uten at alt astrologisk virke dermed måtte avskrives. Flere, for eksempel Philipp Melanchton, argumenterte for at astrologien, på samme måte som naturfilosofien, utgikk fra Gud.¹⁴⁰ Denne tanken lå også til grunn for Tyge Brahes forsvar av astrologien på 1500-tallet. Han fastholdt at livet på jorden ble styrt av himmellegemene, en egenskap tillagt Gud hadde tillagt dem i skapelsen.¹⁴¹

Det at legemlig helbredelse av kroppen var assosiert med Jesu helbredende evner, ga medisinen status og verdighet, men samtidig var forholdet mellom den helbredende rollen knyttet til Gud og den verdslige medisinen i noen sammenhenger preget av konkurranse.¹⁴² Katolske universiteter, særlig italienske, skilte skarpere mellom medisin og teologi enn protestantiske universiteter på 1500-tallet.¹⁴³ Dette hadde bakgrunn i en konflikt mellom pavekirken og universitetene om sjelens udødelighet, som var et tema der læren til antikke autoriteter som Galen skilte seg fra kirkens ståsted. Denne konflikten vitner om at pavekirkens innflytelse på universitetene virker begrenset, for universitetene i Italia opprettholdt et tydelig skille mellom medisin og teologi, og fastholdt at antikke autoriteter kunne studeres delvis løsrevet fra kirkens lære. Denne samtalen preget ikke de protestantiske universitetene på samme måte.¹⁴⁴ Dette er en relevant bakgrunnskontekst og kanskje også en medvirkende årsak til at forholdet mellom medisin og teologi gjerne kommer til uttrykk på en mer harmonisk måte i en protestantisk universitetskontekst.

Det at naturfilosofiske, teologiske og astrologiske tolkninger av pest bør forstås som integrerte, medfører ikke at tolkningen av pest i perioden 1348–1600 var unison og uten variasjon. Ulike tekster vektla ulike aspekter ved pesten som epidemisk fenomen, og som vist over kunne de ulike tolkningsrammenes rolle i forhold til hverandre diskuteres. Medisinske tekster om pest kunne også formidle en form for spenning mellom ulike tolkninger av epidemiene.¹⁴⁵ Som

¹³⁸ Maclean, *Logic, Signs, and Nature in the Renaissance*, 91.

¹³⁹ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 70–71.

¹⁴⁰ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 122, 126.

¹⁴¹ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 124–25.

¹⁴² Maclean, *Logic, Signs, and Nature in the Renaissance*, 87.

¹⁴³ Maclean, *Logic, Signs, and Nature in the Renaissance*, 88–90.

¹⁴⁴ Maclean, *Logic, Signs, and Nature in the Renaissance*, 90.

¹⁴⁵ Jones, «Plague and Its Metaphors in Early Modern France», 113.

regel finnes dette implisitt heller enn eksplisitt, for eksempel i form av at man i én og samme tekst kan man finne påstander som virker å motstride hverandre, side om side.

Som del av det generelle argumentet om integrasjon, bør det også kort sies noe om eksempler på tolkninger av pestepidemiene som *ikke* ble anerkjent og integrert i et bredere rammeverk. For eksempel gjaldt dette former demonisk magi som ble brukt medisinsk, som dreiet seg om å avsløre og påkalle demoniske makter i verden. Slike praksiser ble avvist og utøvere av slike behandlinger kunne bli forfulgt. Særlig gjaldt dette demonisk magi som kirken mente påkalte djevelske krefter. Når det gjaldt slike krefter, kunne ikke den harmoniserende tanken om at de utgitt fra Gud appliseres, slik som med deler av den naturlige magien. Det finnes også eksempler på teologi som av ulike årsaker ble ansett som kjetterske av kirken. Grensene for hva som ble regnet som spekulativt og truende befant seg på andre steder enn de gjør i moderne tid, men det fantes altså likefullt slike grenser.

Fokuset i dette kapittelet har i hovedsak vært lærde teoretiske perspektiver på pest: fra medisinske og teologiske skole- og universitetsmiljøer, anerkjente pestdoktorer, lærde astrologer, konger og menn i kirkehierarkiet. Men særlig magi og teologi hadde også utbredte, folkelige uttrykk i form av magisk og religiøs praksis som i varierende grad korresponderte med de lærde uttrykkene for magi og teologi. Når det gjelder medisinen mer overordnet, er det imidlertid ikke nødvendigvis så viktig å skille skarpt mellom lærde og populære idéer og praksiser. De folkelige uttrykkene man har kildemateriale til å kunne si noe om, korresponderer nemlig i relativt stor grad med lærd teori og praksis. Tidligmoderne medisin kjennetegnes av en utbredt, felles forståelse av grunnleggende prinsipper knyttet til sykdom og helse, informert av både naturfilosofiske, teologiske og magiske innsikter.¹⁴⁶ Den medisinske verdensanskuelsen var i relativt stor grad felles blant ulike deler av befolkningen. Det betyr selvsagt ikke at det *ikke* fantes forskjeller, eller at alle teoretiske perspektiver eller praktiske behandlingsformer var like tilgjengelige for alle. Det er også verdt å merke at kildematerialet som er lagt til grunn i dette kapittelet, i overveiende grad stammer fra en privilegert del av befolkningen.

2.5 Konklusjon

Pestepidemiene som forskningsobjekt viser hvor tett relaterte og integrerte naturfilosofi, teologi og astrologi kunne være som tolkningsrammer. Denne integrasjonen kom til uttrykk

¹⁴⁶ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 16–17.

ved at kategoriene ikke utelukket hverandre metodisk eller tematisk og at de var i samtale med hverandre. Integrasjonen bør påvirke måten man tolker senmiddelalderens og den tidligmoderne verdensanskuelsen på. Ved å forsøke å distansere tenkningen fra det moderne skillet mellom religion og vitenskap, kan interessante og relevante aspekter ved fortidens tolkning av pestepidemier komme til syne. Spørsmålet er altså ikke *om*, men *hvordan* naturfilosofi, teologi og naturlig magi som kategorier påvirket hverandre og var integrerte når det gjaldt tolkningen av pestepidemier. Dette spørsmålet skal utforskes videre i de kommende kapitlene. Da vil det også være relevant å gå nærmere inn på hvilke former for naturfilosofi og teologi som var i samspill med hverandre i en norsk-dansk kontekst.

Kapittel 3: Henrik Smiths *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger*

Forrige kapittel illustrerte hvordan naturfilosofiske og teologiske perspektiver var relaterte og integrerte i tolkningen av pestepidemier i Europa i perioden 1348–1600. I dette kapittelet skal denne påstanden utforskes ytterligere, gjennom en analyse av sykdomsforståelsen i den utbredte danske pestboka *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger* av Henrik Smith. Måten pestsykdom tolkes på i denne teksten, gir innblikk i hvordan integrasjonen av naturfilosofi og teologi kom til uttrykk i Danmark-Norge i overgangen mellom middelalderen og tidligmoderne tid.

I kapittelet skal jeg først gjøre rede for noen trekk ved Henrik Smiths biografi som er relevante for tolkningen av pestboken. Deretter skal jeg vise hvorfor pestboken er en sentral kilde å bruke i arbeidet med pestepidemiene i Danmark-Norge, ved å drøfte dens tilblivelse, utbredelse og sjanger. Dernest skal jeg analysere pestbokens innhold for å vise hva som kjennetegner sykdomsforståelsen slik den kommer til uttrykk i teksten. Analysen viser at tolkningen av pest særlig er knyttet til tanken om Guds straffedom og til teori om forgiftning. Giftteori spiller en bemerkelsesverdig stor rolle i sykdomsbeskrivelsen, og jeg skal argumentere for at sykdomsforståelsen i teksten kan kalles ontologisk. Basert på analysen av teksten, skal jeg til slutt i kapittelet drøfte hvordan integrasjonen av teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pest i teksten kan forstås. Ved å knytte integrasjonen til den dansk-norske reformasjonen, skal jeg vise at Smiths tekst kan kalles en reformasjonstekst.

3.1 Om Henrik Smith

Henrik Smith (ca. 1495–1563) beveget seg i flere kretser og kontekster som er sentrale for dansk-norsk kulturhistorie i overgangen mellom middelalderen og tidligmoderne tid. Han ble født i Malmø på slutten av 1400-tallet, som sønn av byens veiermester.¹⁴⁷ Malmø var en betydningsfull handels- og sjøfartsby på 1500-tallet, med økonomisk velstand og et politisk bevisst borgerskap som omfavnet humanistisk og etterhvert også reformatorisk tankegods.¹⁴⁸ Siden veiermesterembetet var innbringende, kan man anta at Smiths familie tok del i dette velstående og idéåpne miljøet. Han reiste til Tyskland for å studere, i Rostock, Wittenberg og Leipzig, i perioden 1514–1519. Disse universitetsbyene var sentrale for humanismen i Nord-

¹⁴⁷ De biografiske detaljene i del 3.1 er hentet fra Anna-Elisabeth Brade, «Efterskrift», i *Henrik Smiths Lægebog I-VI* (København: Roskilde og Bagger, 1976).; H. A. Hens, «Henrik Smith», i *Dansk biografisk leksikon* (København: Gyldendal, 1983).

¹⁴⁸ Brade, «Efterskrift», 3.

Europa, og Wittenberg var sentrum for den lutherske reformasjonen. Man vet ikke sikkert om Smith traff reformatorene Martin Luther eller Philipp Melanchthon, men at han vanket i samme kretser som reformatorene disse årene, kan altså slås fast. I Leipzig innledet han et vennskap med Christian Morsing, som senere ble professor i medisin ved Københavns Universitet.

Etter studietiden reiste Smith tilbake til Malmø, hvor han skrev og utga en humanistisk skolebok. Den politisk turbulente tiden i Danmark på begynnelsen av 1500-tallet påvirket også Henrik Smith. Da Christian 2. måtte flykte fra landet i 1523, var Smith blant dem som var så tett assosiert med kongens krets at han også måtte flykte landet. Dette eksilet ble delvis tilbrakt i reformasjonsbyen Wittenberg, der Smith deltok i arbeidet med den første danske oversettelsen av Bibelen.¹⁴⁹ Deretter tilbrakte Smith tid i Nederlandene, hvor han på et tidspunkt ble fengslet for kjetteri for sine protestantiske overbevisninger, og reddet fra dødsdommen av Christian 2. På 1530-tallet vendte Smith tilbake til Malmø, hvor han bodde og virket resten av sitt liv. Han hadde ulike levebrød, men virket trolig en periode som lege.¹⁵⁰ Han skrev og utga verker innenfor medisin, teologi, latin og historie, men det var hans medisinske bøker som fikk den største utbredelsen. Smith døde selv av peстыkdom i Malmø i 1563.

3.2 Pestbokens tilblivelse, utbredelse og sjanger

Den utgaven av Henrik Smiths *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod* som finnes bevart for ettertiden, ble først utgitt i 1557. Det fremgår av forordet til boka at en tidligere versjon av teksten ble trykket i 1535 og spredt i forbindelse med pestepidemien i København i 1536. Men ingen eksemplarer av denne teksten finnes altså bevart.¹⁵¹ Smith skriver i forordet at den eldste teksten nå er blitt «offuerseet, forøget oc forbedret met nogle besynderlige Kapitteller om atskilligt Eder og Forgiffit».¹⁵² Siden førsteutgaven ikke er tilgjengelig, vites det ikke hvor omfattende disse endringene var, men Smith sier altså selv at utvidelsene særlig handler om gift. Fortalen er datert 5. juni 1557, så det er mulig at den første utgaven enten hadde en annen fortale eller begynte rett på kapittel 1.

Etter Henrik Smiths død, ble alle hans medisinske bøker, inkludert pestboken, samlet og utgitt i ett bind.¹⁵³ Dette ble gjort av forlegger Baltser Kraus i 1577, som trykket boka i kvartformat

¹⁴⁹ Brade, «Efterskrift», 8.

¹⁵⁰ Brade, «Efterskrift», 12.

¹⁵¹ Rosenkilde og Ballhausen, *Thesaurus*, 201.

¹⁵² Henrik Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger*», i *Henrik Smiths Lægebog I-VI* (København: Rosenkilde og Bagger, 1976), fortalen.

¹⁵³ Rosenkilde og Ballhausen, *Thesaurus*, 205.

og ga den tittelen *Lægebog I–VI*. Denne samlede utgaven ble igjen utgitt i Lübeck og Rostock i 1598–99 av, nå i en mindre oktavutgave. De medisinske bøkene til Smith hadde også tidligere noen ganger vært bundet sammen, mens de andre ganger forekom enkeltvis.¹⁵⁴ Men det er først med utgaven fra 1577 at enkeltbøkene fremstår som del av én helhetlig bok. I denne utgaven er imidlertid fortsatt enkeltverkene adskilte ved at hver av de enkelte bøkene har et eget tittelblad, samt egen paginering. Det er denne samlede utgaven av Smiths verker som ble utbredt i stort omfang i tidligmoderne tid.¹⁵⁵ Og det er altså som del av dette samlede verket at pestboken hovedsakelig ble lest.¹⁵⁶ *Lægebog I–VI* ble trykket på nytt i flere omganger i århundrene som fulgte.

Flere momenter viser at Henriks Smiths legebok var utbredt og i bruk i Danmark-Norge i tidligmoderne tid. Den viktigste indikasjonen er at det finnes mange bevarte eksemplarer av Smiths legebok, fra ulike trykninger, også av de første utgavene fra 1577 og 1598–99.¹⁵⁷ Det at teksten ble utgitt i en ny utgave drøye 20 år etter førsteutgaven, tyder på at også førsteutgaven ble ansett som relevant. Et annet moment som styrker inntrykket av at teksten var utbredt, er at det finnes referanser til Smiths legebok i andre tekster. Professor i botanikk ved Københavns universitet på 1600-tallet, Simon Paulli, omtalte Smiths bok som velbrukt blant «den gemeene Mand» og anså den som så utbredt at han tok seg tid til å påpeke hva han mente var feil og mangler hos Smith.¹⁵⁸ Dette vitner også om at teksten var utbredt blant ulike samfunnslag. Så sent som på slutten av 1700-tallet beskrev den norske presten Hans Strøm hvordan Smiths legebok var svært utbredt særlig blant allmuen, men beskrev også behovet for nye legebøker siden Smiths både var språklig og medisinsk foreldet.¹⁵⁹ Smiths legebok er også en av de bøkene som det er vanlig å finne i skiftene etter norske bønder i tidligmoderne tid.¹⁶⁰

Siden pestboka ble bevart og utbredt som del av det samlede verket *Lægebog I–VI*, kan man ikke vite hvor mye pestboken som enkeltverk faktisk ble lest. Det kan hende at utbredelsen til *Lægebog I–VI* skyldtes andre av de inkluderte bøkene. Men til tross for dette forbeholdet, er det rimelig å anta at pestboken ved å være del av *Lægebog I–VI* formet befolkningens

¹⁵⁴ Bjerke, *De lærdeste lægers urtegaarde*, 37–38.

¹⁵⁵ Rosenkilde og Ballhausen, *Thesaurus*, 205.; Bjerke, *De lærdeste lægers urtegaarde*, 38.

¹⁵⁶ Det er også denne utgaven jeg siterer fra i denne oppgaven. En faksimileutgave av denne teksten ble utgitt av Anna-Elisabeth Brade i 1976, og den er denne faksimileutgaven jeg har benyttet meg av for å studere teksten. Brade valgte å utgi 1577 utgaven fordi dette var den første samleutgaven av Smiths tekster og fordi ortografien i denne utgaven gjør den mer lesbar enn 1557-utgaven, ifølge Brade, «Efterskrift», 20.

¹⁵⁷ Rosenkilde og Ballhausen, *Thesaurus*, 205.

¹⁵⁸ Bjerke, *De lærdeste lægers urtegaarde*, 88.

¹⁵⁹ Bjerke, *De lærdeste lægers urtegaarde*, 89.

¹⁶⁰ Bjerke, *De lærdeste lægers urtegaarde*, 91.

oppfatning av pestsykdom. Det kan antas at man aktivt rådførte seg med pestboken da epidemier rammet. Siden pesten var så dødelig og fryktingytende, kan det tenkes at folk også rådførte seg med boken i perioder uten pestutbrudd, for å være forberedt på nye epidemier. Pestboken fortsatte å inkluderes også i nye trykninger av Smiths samlede verker, noe som forteller om bokens relevans og aktualitet.

Flere elementer bidro til at Smiths *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod* og den samlede legeboken trolig tidlig ble utbredt blant et noe bredere lag av befolkningen. I fortalen fra 1557 skriver Smith at den første utgaven av pestboken fra 1535 var «menige Rigens indbyggere til nytte oc gaffn».¹⁶¹ Da boken gikk fra å bli trykket i kvartformat til oktavformat i 1598–99, ble også målgruppen utvidet.¹⁶² Oktavformatet var rimeligere og mer tilgjengelig for allmuen, som var kjent med formatet fra andaktsbøker og katekismer. De første utgavene av pestboken ble trykket i løpet av boktrykkerkunstens første århundre i Danmark, noe som hadde stor betydning for utbredelsen. Sentralt var det også at Smiths tekster var blant de første medisinske tekstene som ble skrevet på dansk. Smith omtale førsteutgaven av pestboken som den første av sitt slag på dansk: «thi paa den tid vaar ingen her i Riget som noget haffde screffuit paa vort danske Tungemaal om saadan handel».¹⁶³ Pestsykdommens dødelighet var nok også med på å øke utbredelsen av Smiths pestbok, sammenliknet med andre trykte tekster på folkespråket.

Henrik Smiths medisinske skrifter omtales gjerne som uttrykk for en praktisk, folkelig medisin, til forskjell fra mer omfattende medisinske avhandlinger som ble skrevet i samme periode.¹⁶⁴ Men det er ikke konstruktivt å skille *for* sterkt mellom Smiths pestbok og den naturfilosofiske medisinen som ble bedrevet på Københavns Universitet. For det første var også Smith universitetsutdannet og del av samfunnets lærde elite. Pestboken er en praktisk håndbok, men står sjangermessig i tradisjonen til middelalderens pesttraktater, som var produserte i ledende europeiske lærdomsmiljøer. Henrik Smith hadde som nevnt tette bånd til Christian Morsing, som var rektor og professor i medisin på Københavns Universitet. Morsing hyllet Smiths medisinske bøker.¹⁶⁵ Også Morsing utgav en pestbok midt på 1500-tallet, med slående likheter til Smiths. Dette knytter Smith til det medisinske miljøet på Københavns Universitet og viser

¹⁶¹ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*», fortalen.

¹⁶² Bjerke, *De lærdeste lægers urtegaarde*, 61–62.

¹⁶³ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*», fortalen.

¹⁶⁴ Se for eksempel Rosenkilde og Ballhausen, *Thesaurus*, 205. og Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 91.

¹⁶⁵ Brade, «Efterskrift», 21.

at selv om Smiths pestbok sjangermessig skiller seg fra medisinske avhandlinger, er den del av den samme lærdomskulturen. Også innholdsmessig er pestboken forankret i naturfilosofien som universitetsdisiplin. I løpet av den tidligmoderne perioden utviklet universitetsmedisinen seg, og Smiths legebøker ble naturligvis mer og mer foreldede. Det blir da etterhvert mer relevant å peke på et skille mellom innholdet i Smiths bøker og den lærde medisinen. Smiths tekster ble i løpet av tidligmoderne tid i tiltakende grad karakterisert som folkelig medisin.¹⁶⁶

3.3 Sykdomforståelse i *En Bog om Pestilenzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*

Før selve analysen av tekstens sykdomsforståelse er det relevant å raskt skissere tekstens innhold og oppbygging. Pestboken består av 61 skrevne, trykte sider, i tillegg til for- og bakside. Disse sidene er inndelt i en fortale og 24 kapitler.¹⁶⁷ Fortalen inneholder blant annet en lang gjengivelse av Martin Luthers råd mot pesten, antakelig oversatt av Smith selv.¹⁶⁸ Denne fortalen av Luther finnes ikke, så vidt jeg har kunnet se, i andre danske pestbøker fra samme periode. Kapitlene 1–13 i bokas hoveddel omhandler pest direkte, mens kapitlene 14–24 handler om ulike former for forgiftning, særlig fra dyr. Boka formidler kunnskap om pestens årsak, forebyggelse og legedom. Den gir altså råd både til den som vil unngå å bli pestsyk og den som er rammet.

Selve pestbokens eksistens vitner om at pest ble ansett og formidlet som noe det var mulig å unngå eller få mildere forløp av, ved hjelp av bestemt oppførsel og visse hjelpemidler. Hvis ikke det var tilfellet, hadde ikke boken hatt noen praktisk funksjon. Pestsykdom ble altså forstått som noe mennesket kunne påvirke. Nå skal jeg analysere pestbokens innhold for å undersøke spørsmålet om hva slags forståelse av pestsykdom som kommer til uttrykk i teksten. Jeg skal fokusere på tre tett relaterte hovedperspektiver, som jeg mener tjener til å belyse de ulike måtene pest beskrives på i teksten: pest forstått som Guds straff og vrede, pest forstått som forgiftning og pest forstått som en universell katastrofe. Undersøkelsen av disse perspektivene viser hvordan former for teologi og naturfilosofi kommer til uttrykk i teksten: teologiske tolkninger knyttes tett til legekunsten og brukes for å legitimere denne, og gift og forgiftning spiller en sentral rolle i måten pestsykdom beskrives på.

¹⁶⁶ Brade, «Efterskrift», 20.

¹⁶⁷ Siden ikke alle sidene i teksten er paginerte, velger jeg å i stedet vise til kapittel når jeg siterer fra og refererer til pestboken i fotnoteapparatet. Siden de fleste kapitlene er relativt korte, vil det fremdeles være mulig for leseren å raskt finne frem til tekststedet.

¹⁶⁸ Smith oppgir ingen informasjon om oversettelse av Luthers tekst. Men siden han var involvert i annet oversettelsesarbeid av Luthers tekster, er det nærliggende å tenke at han også har gjort denne oversettelsen.

Rådene Henrik Smith gir mot pest, er basert både på antikke medisinske autoriteter og empiri. Mot slutten av fortalen skriver Smith i forbindelse med råd mot forgiftning at han har etterfulgt «de gamle vise og forfarne Læger». ¹⁶⁹ I løpet av pestboken nevnes flere antikke medisinske autoriteter ved navn: Hippokrates ¹⁷⁰, Galen ¹⁷¹ og Andromacos. ¹⁷² Bokens tittel forteller også at rådene er «tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger». Samtidig gis andre råd tyngde ved å vise til empiri, for eksempel: «Eller mand maa giøre en Grød aff Hvedemel oc Honning, oc aff en stegter Løg, oc dette paa Bylden legge, dette Plaster er offte forsøgt» ¹⁷³. Denne balansen mellom utforskende empiri og tradisjon kan forstås som uttrykk for et klassisistisk-humanistisk *ad fontes*-ideal. Det knytter Smith til den humanistiske dannelsesstradisjonen.

3.3.1 Pest som Guds straff og vrede

Fortalen begynner med at Smith beskriver hvordan pest ifølge Bibelen er en «besynderlig Guds straff oc Vrede», ¹⁷⁴ som kan fordrives på to måter: for det første ved at man «giffuer sig aldelis ind til Gud, oc bekiender oc angrer sin Synd» ¹⁷⁵ og for det andre å «bruge saa de middel som hand der til skafft haffuer, som er Lægedom». ¹⁷⁶ På denne måten blir legekunsten knyttet sammen med Guds rolle for epidemiene. Dette temaet drøftes ytterligere videre i fortalen. Smith gjengir Martin Luthers teologiske argumenter for viktigheten av å benytte seg av legekunsten: «Thi Gud haffuer skafft Lægedom, oc giffuet oss Fornufft til at forestaa vort Legeme, oc der met beuare, at det kand vere karsk oc helbrede, oc leffue saa lenge Gud vil». ¹⁷⁷ Luther advarer mennesket sterkt mot å tenke at Gud kan redde det fra pest og derfor unngå å benytte seg av de legemidler som finnes. Luther mener en slik holdning er å friste og prøve Gud, og sammenlikner det med å sulte seg fordi man forventer at Gud skal gripe inn og mette eller å unngå å drive slukkearbeid i en brennende by. Han anser altså ikke det å sette sin lit til Gud som den verdslige medisins motsetning, men forstår disse som to ting man bør søke mot samtidig og parallelt. Denne delen av teksten finnes helt først i pestboken, og fungerer som en legitimering av selve legekunsten som skal følge.

¹⁶⁹ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*», fortalen.

¹⁷⁰ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 1. kapittel.

¹⁷¹ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 4. kapittel.

¹⁷² Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 4. kapittel.

¹⁷³ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 13. kapittel.

¹⁷⁴ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

¹⁷⁵ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

¹⁷⁶ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

¹⁷⁷ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

Martin Luthers råd mot pesten i fortalen er delt opp i råd om «legemlig Lægedom» og «Siælens oc Samuittighedens Lægedom».¹⁷⁸ I den delen av Luthers tekst som omhandler sjelens og samvittighetens legedom, finnes de mest detaljerte teologiske rådene i pestboken. Luther gir tre overordnede teologiske råd: (1) folket bør gå i kirken, høre preken og lære av Guds ord, (2) enhver skal forberede seg til døden, blant annet med skriftemål og syndsbejennelse og (3) dersom man ligger på sykeleiet bør man kalle på presten med nattverdssakrament mens man enda er frisk nok til å være tilstede og forstå det som foregår, så man kan bekjenne sin tro. Deretter følger en antikatolsk kritikk mot pavekirken, som ikke spurte de døende ut om deres tro, men «stoppede dem Sakramentet i halsen, lige som udi en brødstock».¹⁷⁹

I kapitlene som følger etter fortalen nevnes Gud ved flere anledninger, men eksplisitte teologiske temaer er mindre direkte i fokus i disse kapitlene. Gud som en allmektig størrelse nevnes i forbindelse med noen av legerådene, for eksempel avsluttes en av legedomsanbefalingene slik: «Da frelsis hand næst Guds hielp aff denne Sot oc breck».¹⁸⁰ Men siden dette ikke utdypes ytterligere, oppleves det mest som en henvisning til en selvsagt, religiøs verdensanskuelse. Forholdet mellom Guds rolle og de andre midlene mot pest kommer i noen grad til uttrykk i kapittel 12, der Smith skriver om hva man skal gjøre med de som er smittede:

Han skal met det allerførste begiere hielp oc trøst aff Gud udi Himmerige (thi at Pestilentze er en besyndelig Guds straff som førre sagt er) og naar han det giort haffuer, da skal hand strax Aareladi, paa de steder som offuenfaare i det femte Kapittel screffne staa, om saa er at hand er sexten Aar, siden skal hand tage en aff de Lægedommer til sig, som offuenfaare oc screffne staa.¹⁸¹

Dette er det eneste stedet i teksten at de ulike rådene helt eksplisitt settes i relasjon til hverandre. Smith understreker Guds grunnleggende rolle for pestsykdom og helse. Samtidig kan dette leses som en understrekning av hvor viktig det er å også benytte seg av den medisinske legedommen beskrevet i pestboka, i tråd med Luthers påstand i forordet om at man ikke kommer langt ved kun å sette sin lit til Gud.

¹⁷⁸ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

¹⁷⁹ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

¹⁸⁰ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 6. kapittel.

¹⁸¹ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 12. kapittel.

3.3.2 Pest som forgiftning

Resten av pestboka er i hovedsak viet til ikke-teologiske råd om levemåter og ulike former for urtemedisiner. Disse rådene kan overordnet sett deles i to grupper: profylaktiske råd og råd mot pågående sykdom. De profylaktiske rådene omfatter mange av livets domener: Smith gir detaljerte råd om hvordan man bør bo, spise, sove og bade når pesten herjer. Rådene til den som er rammet av pesten handler hovedsakelig om en rekke ulike former for urtemedisin og noe om årelating.

I tillegg til å være en «besynderlig Guds straff oc Vrede»,¹⁸² beskrives pestsykdom i teksten som et fenomen med to hovedårsaker: himmellegemer som fører til forgiftning av luft, jord og vann; og ond damp og røyk som blandes med luft som kommer av forråtnelse, særlig fra lik. Alt dette fører til at luften forgiftes.¹⁸³ Luften spiller altså en helt sentral rolle for utbredelsen og spredningen av pestsykdom. Mange tegn kan vitne om at luften forandres, og at en pest dermed kan være nært forestående. I andre kapittel lister Smith opp ti slike tegn: Tre av disse tegnene har å gjøre med værfenomener, tre handler om oppførselen til fugler og dyr, to handler om andre former for forandringer i luften, ett handler om byller og ett handler om kvinners fødsler. I tillegg til at luften sprer pesten i omgivelsene, er det også ond luft som sprer pestsykdom innad i menneskekroppen:

Thi den indragis igiennem Lungen, til Leffuerens brøn, som er: Hiertet, aff huilcket alle Legemens leffuende aander deris opholdelse haffue. Inddragis den som reen oc ubesmittet er, da uddelis den oc saaledis udi de andre Lemmer. Men er den ureen, besmittelig oc forderffuelig, da vorder Hiertet oc alle Legemenes aander forgiffne, besmittede oc urene. Thi samtycke alle Læger endrectelige, at den største oc ypperste Aarsage aff denne Siugdum, er ond luct, huilcket som aff ret Nature er Hiertens Uven oc Fiende.¹⁸⁴

Ren luft er altså grunnleggende for god helse. Pestsykdom forstås som forårsaket av at uren, besmittet og fordervet luft innåndes og sprer seg i kroppen.

Den onde luften kan både forstås som uttrykk for miasmatenkning og som uttrykk for tanken om forgiftet luft. Måten luftens virke i kroppen beskrives på, både i sitatet over og i andre deler av pestboken, gjør det mest nærliggende å forstå luften som en giftig, fremmed substans som skader kroppens ulike organer. Det er bemerkelsesverdig hvor sentral tanken om gift er i

¹⁸² Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

¹⁸³ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 1. kapittel.

¹⁸⁴ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 1. kapittel.

beskrivelsen av den onde luften og pestsykdom mer generelt. Gift og forgiftning nevnes mange steder i pestboka (i formen «eder» og varianter som «forgifftig», «forgifftelig», «forgifftelse» og «forgiffuet»). I de delene av boka som eksplisitt omhandler pestsykdommen, brukes disse ordene for gift flere titalls ganger. Pest som forgiftning beskrives blant annet i forbindelse med luft, lukt og vær («ont, forgifftigt Væder og Luct»),¹⁸⁵ kroppens indre organer («da gaar hun indtil Hiertet, det bliffuer saa der aff forgiffuet oc befenget»),¹⁸⁶ blod (at mand drager det forgifftige Blod fra Hiertet»),¹⁸⁷ byller («den onde forgifftige vædske som er udi Bylden»),¹⁸⁸ smitte («oc naar som it Menniske er saa befengt, da forgiffuer siden det ene det andet»)¹⁸⁹ og himmellegemenes innvirkning (nogle besynderlige Stierners indflydelse, huilcke som Vandet, Jorden oc Lucten forgiffue»).¹⁹⁰ Giftperspektivet er altså omfattende, og knyttes til veldig mange aspekter ved pestforståelsen.

Måten giften beskrives på i pestboka, tyder på at pestsykdom ikke kun bør forstås som noe som *likner* en forgiftning – som en metaforisk sammenlikning. Den beskrives i stedet som en reell forgiftning. Gift karakteriseres som et materielt element som trenger inn i kroppen og som gjør mennesket sykt:

Pestilentze er en ond Kaaldesiuge som kommer aff ont forgifftigt Væder og Luct, aff huilcket Menniskens nature oc Blod forderffuis, oc naar som Menniken drager den onde forgifftige Luct ind udi sig ved sin Aande, da gaar hun indtil Hiertet, det bliffuer saa der aff forgiffuet oc befengt.¹⁹¹

For å bli frisk må giften som element fysisk må fjernes fra kroppen, enten i form av årelating («mand drager det forgifftige Blod fra Hiertet»),¹⁹² plastre («der skal vere it føxe Hul mit paa Plasteret, paa det at den onde forgifftige damp kand dragis der ud»)¹⁹³ eller urtemedisin som fører til svetting («oc saa drickis, oc der effter skal mand sig nedlegge oc der paa suedis, da uddriffuis forgifftelsen»)¹⁹⁴ Én av metodene som anbefales for å fjerne giften fra kroppen vil kunne løfte øyenbryn hos en moderne leser: Smith anbefaler å ribbe en høne for fjær for deretter å sette hønens anus mot pestbyllen for at hønen skal trekke til seg giften. Dersom hønen dør

¹⁸⁵ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, fortalen.

¹⁸⁶ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, fortalen.

¹⁸⁷ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 5. kapittel.

¹⁸⁸ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 13. kapittel.

¹⁸⁹ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, fortalen.

¹⁹⁰ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 1. kapittel.

¹⁹¹ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, fortalen.

¹⁹² Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 5. kapittel.

¹⁹³ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 13. kapittel.

¹⁹⁴ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 6. kapittel.

som del av denne prosessen, er det en god ting: «io flere saaledis dø, io bedre det er, thi de drage Ederet til dem».¹⁹⁵ Dette kan regnes som et uttrykk for naturlig magi i Smiths tekst. Tenkning om at høner kunne trekke til seg og nærmest overta menneskets forgiftning, er assosiert med magiske praksiser.¹⁹⁶ Det at siste del av pestboka omhandler ulike andre former for forgiftning, vitner ytterligere om at pestsykdom i teksten tolkes som en reell forgiftning. Det samme gjør henvisningen til legemiddelet theriak, som ble brukt mot forgiftninger.¹⁹⁷ Alt dette bygger altså opp under tolkningen om at pestsykdom i Smiths legebok kan forstås som en form for forgiftning.

Pestsykdom blir i teksten forstått som noe som kan smitte. Også smitte knyttes til den onde pestbærende luften, som kan sette seg i vegger, sprekker og gjenstander.¹⁹⁸ Mennesker kan smitte hverandre med denne luften uten at man kan erfare med sansene at luften som omgir en er fordervet. Smitte mennesker imellom uttrykkes eksplisitt i fortalen: «oc naar som it Menniske er saa befengt, da forgiffuer siden det ene det andet».¹⁹⁹ Den som er smittet oppfordres til å holde seg unna andre mennesker.²⁰⁰ I tillegg til smitte mennesker imellom advarer Smith også mot at man kan bli smittet gjennom befengte gjenstander. Han gjengir advarende historier om smitte gjennom gjenstander, blant annet om et stykke flekk som smittet syv personer med pest hele seks måneder etter at det hadde tilhørt en pestsyk.²⁰¹ Dette illustrerer hvor farefull og utholdende den onde luften ble ansett for å være.

Det er ingen eksplisitte henvisninger til pestsykdom som ubalanse i Smiths pestbok, i kontrast til de mange eksplisitte henvisningene til pestsykdom som forgiftning. Samtidig er det andre trekk ved sykdomsforståelsen i pestboka som er tett relatert til humoralpatologien. For eksempel hevder Smith at noen er predisponert for pestsykdom i større grad enn andre,²⁰² noe som er et sentralt element ved den humoralpatologiske pestforståelsen. Han utdyper eller forklarer imidlertid ikke dette poenget ytterligere. Et annet eksempel er måten pest knyttes til fukt på. I humoralpatologien assosieres pest med den våte og varme kroppsvæsken.²⁰³ Ulike former for fukt nevnes i flere kapitler som faretegn på at pestsykdom er forestående, og som noe

¹⁹⁵ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 12. kapittel.

¹⁹⁶ Slack, «Uses of Vernacular Medical Literature», 265.

¹⁹⁷ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 6. kapittel.

¹⁹⁸ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 3. kapittel.

¹⁹⁹ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

²⁰⁰ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, fortalen.

²⁰¹ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 3. kapittel.

²⁰² Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 3. kapittel.

²⁰³ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 25.

man bør holde seg unna: værphenomener som anses som tegn på pest er blant annet tåke og regnvær;²⁰⁴ de mest skadelige boligene er de som er på fuktige og dampaktige steder;²⁰⁵ vann tiltrekker seg pest og derfor bør man sette en bøtte med vann i et rom der en peстыk har ligget, for å trekke pesten dit i stedet for mot menneskene,²⁰⁶ og å bade i pesttid er forbundet med fare.²⁰⁷ Dette fokuset på fukt kan også sees i sammenheng med anbefalingen om å la seg årelate, siden blod ble ansett som den varme og våte kroppsvæsken.

Den giftteoretiske pesttolkningen har som nevnt blitt omtalt som et alternativ til den humoralpatologiske tolkningen av pest, uten å bryte helt med det hippokratisk-galeniske rammeverket. Smith tekst kan altså tolkes som representant for et slikt alternativ. Det er bemerkelsesverdig hvordan giftperspektivet kommer til uttrykk i teksten på en så omfattende måte. Gift som forklaringsramme dominerer både måten pestens årsak og pestens behandlingsmåter er beskrevet på. Beskrivelsene av giftens virke i kroppen tyder på at pest bør tolkes som en reell forgiftning, ikke som en metaforisk sammenlikning med en forgiftning.²⁰⁸ Giftperspektivet justerer og nyanserer på denne måten den humoralpatologiske tolkningen av pest. Det kan forstås som et eksempel på at nye medisinske teorier og forklaringsmodeller vokste frem som forsøk på å forklare de dødelige, kriseartede pestepidemiene.

Man kan også ta implikasjonene av giftperspektivet ett steg videre. Hvis man legger til grunn at en ontologisk tolkning av sykdom innebærer å forstå sykdommer som forårsaket av konkrete størrelser som finnes i verden uavhengig av mennesket og rammer mennesket utenfra, og dermed kan behandles med noenlunde samme midler uavhengig av hvem som er rammet, kan Smiths beskrivelse av peстыkdommen som forgiftning karakteriseres som ontologisk.²⁰⁹ Smith beskrev hvordan gift er et materielt fremmedelement som inntar kroppen og skader den. Han la lite vekt på de enkelte menneskers ulikhet og eventuelle predisposisjoner. I stedet karakteriseres pest som noe som rammer mer universelt. Giften beskrives som en egen substans, som er sykdomsagent, som trer inn i kroppen, gjør kroppens organer syke og skadede, for deretter fysisk å måtte fjernes fra kroppen for at mennesket skal bli friskt. Ved å

²⁰⁴ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 2. kapittel.

²⁰⁵ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 3. kapittel.

²⁰⁶ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 3. kapittel.

²⁰⁷ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 4. kapittel.

²⁰⁸ Denne formen for giftperspektiv diskuteres i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 42, 45, 52.; Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 116–17.

²⁰⁹ En slik sammenheng mellom ontologiske perspektiver på årsaker til sykdom og giftteorien som kom til uttrykk som respons på pestepidemiene, finnes også hos Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, 117, 139, 210–12.

karakterisere giftteorien i Smiths tekst som ontologisk, skiller perspektivet enda tydeligere fra den funksjonelle humoralpatologien. Det skiller også Smiths pestbeskrivelse fra andre tekster om pest som har et mer ensidig funksjonelt perspektiv på sykdommen. Det ontologiske perspektivet på sykdom setter Smith i relasjon til andre medisinske figurer og teorier, og påvirker måten Smiths tekst skal kontekstualiseres på senere i oppgaven.

3.3.3 Pest som universell katastrofe

Pest er beskrevet som en katastrofe med høy dødelighet og en plutselig forekomst. Smith sammenlikner pesten med andre katastrofer: «Thi huad er Pestilentze andet, end en Ild, som, icke brender Halm, Hus eller Straatag, Træ eller Tømmer, men forderffuer Liff oc Krop».²¹⁰ Det at pest rammet universelt, epidemisk og dødelig kan også ha medvirket til at rådene som gis i pestboka er så mangfoldige. Sammenliknet med resten av Smiths medisinske litteratur, er det påtakelig hvor mange av livets ulike domener rådene hans om peстыkdom omfatter. Rådene er også mangfoldige i den forstand at mange ulike former for urtemedisiner og fremgangsmåter beskrives. I 6. kapittel, «Lægedom for Pestilentze», trekker Smith frem 31 ulike urtemedisiner som er effektive mot pest og hvordan man kan lage dem. Det at rådene er så mangfoldige kan skyldes at ikke alle hadde tilgang til de samme ingrediensene. I forbindelse med utrøyking av hus, lister Smith opp enn rekke urter og skriver at «maa mand tage aff disse, huilcke mand kand faa oc bekomme».²¹¹ Men det er påtakelig at de ulike medisinene sjelden sammenliknes.

Rådene er også tilpasset en universell, mangfoldig mottakergruppe. Smith gir konkrete forslag til fattige om urter som er enklere å få tak i som kan erstatte mer dyrebare ingredienser. For eksempel: «De fattige som icke haffue Rosen vand, oc icke formaa at kjøbe det, de skulle tage Aakande blomster, eller Rosen, oc siude dem i Vand, oc lade dem saa kølis, och saa lade Edicke paa dem, oc dem bruge som lige som offuen faare sagt er om de andre Urter».²¹² På denne måten underbygger tekstens innhold oppfatningen om at pestboken var utbredt også blant allmuen. Enda mer plass vies til råd til de rike; et langt kapittel omhandler anbefalinger til rike som «icke ville lade dem nøye med forscreffne simple og enfaaldige Lægedomme, som her udi vore Land vaare, huilcke huer mand met en ringe ting og bekaastning kand bekomme».²¹³

²¹⁰ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, fortalen.

²¹¹ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 3. kapittel.

²¹² Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 3. kapittel.

²¹³ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod, 9. kapittel.

Smith kommer med oppfordringer til øvrigheten om tiltak som kan iverksettes for å minske spredningen av ond, forgiftet luft. Han foreslår at gravlunder bør anlegges utenfor byene, grunnet spredning av ond luft fra råtnende lik. Av samme årsak bør øvrigheten også organisere fjerning av ekskrementer fra gatene.²¹⁴ Senere legger Smith også til at øvrigheten bør organisere en form for rengjøring i hjem der noen har dødd av pest, slik at den sykdomsbærende, onde luften som kan finnes der ikke smitter andre.²¹⁵ Disse oppfordringene kan forstås som uttrykk for en utvikling i retning av at den offentlige myndighet i tiltakende grad holdes ansvarlig for befolkningens allmenne helsetilstand.

3.4 Forholdet mellom naturfilosofi og teologi i *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*

Det kommer klart til uttrykk i *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod* at peстыkdom både er et teologisk og et naturfilosofisk anliggende. Begge aspektene gis plass i Henrik Smiths pestbok. Teologiske tolkninger av naturen ligger til grunn for og legitimerer den naturfilosofiske utforskningen av den fysiske verden. Siden naturen er skapt av Gud, anses naturfilosofien som en kilde til kunnskap om skaperverket og derfor også som en kilde til kunnskap om Gud som supplerer teologien. Den verdslige legekunsten kan derfor ikke neglisjeres. På denne måten harmoniseres forholdet mellom teologisk og naturfilosofisk respons på pest i teksten.

Denne måten å legitimere naturfilosofien på er kjent blant annet fra det tidligere nevnte skriftet fra det medisinske fakultetet i Paris fra 1348. Tenkningen er også relatert til den utbredte metaforen om filosofien som teologiens tjener.²¹⁶ Luthers kollega Melanchthon argumenterte for at filosofien (inkludert naturfilosofien) grunnleggende sett var et teologisk prosjekt.²¹⁷ Hans argumentasjon preget det nye, lutherske Københavns Universitets stiftelsesdokument, universitetsfundatsen fra 1539.²¹⁸ Selv om Smith ikke personlig var direkte knyttet til Københavns Universitet, forteller dette noe om den bredere vitenskapshistoriske konteksten han skrev i. Fundatsen beskrev hvordan alle universitetets disipliner grunnleggende sett var Guds gaver. Teksten understreker at der man tilsynelatende kunne ane spenninger mellom teologien og andre fagdisipliner, så skyldtes det menneskelig misbruk av disiplinene i form av

²¹⁴ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 1. kapittel.

²¹⁵ Smith, «*En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod*, 3. kapittel.

²¹⁶ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 119.

²¹⁷ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 70.

²¹⁸ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 56–59.

vitebegjær utover den kunnskapen som faktisk er tilgjengelig for mennesket. Filosofisk arbeid ble beskrevet som guddommelig i sitt opphav og karakterisert som viktig i kraft av dette.

Jens Andersen Sinning levde omtrent samtidig som Smith og var professor på Det filosofiske fakultet ved Københavns Universitet. Siden virket han også som professor ved Det teologiske fakultet. Han holdt en tale om nødvendigheten av filosofiske studier for den teologiske student, som kaster lys over lesingen av Smiths pestbok.²¹⁹ Sinning beskrev hvordan naturfilosofien ikke bare var nyttig for teologien, men uttrykker det så sterkt som at de som har naturfilosofisk innsikt ærer Gud i større grad enn de som ikke har det. Han slo fast at i de situasjonene der uoverensstemmelser mellom de to fagtradisjonene oppstod, kunne naturfilosofien gis frihet i sin kunnskapssøken så lenge teologien ble ansett som den overordnede av de to.

Samtidig som at en slik form for integrasjon kjennetegner forståelsen av pest i teksten, er teologiske og naturfilosofiske tolkninger også adskilte. Det er viktig å ikke forveksle integrasjon med en eventuell form for sammensmeltning uten skillelinjer. De henvises i hovedsak til hver sine deler av pestboka. Luther skiller mellom kroppens og sjelens legedom i forordet og sorterer ulike råd til henholdsvis den ene eller andre formen for legedom. De teologiske rådene betegnes som sjelens legedom, mens de naturfilosofiske rådene knyttes til legemlig legedom. Dette vitner om en form for et pragmatisk skille mellom det teologiske og det naturfilosofiske. Denne distinksjonen preger oppbyggingen av pestboka som helhet, selv om Smith ikke eksplisitt bruker de samme begrepene. Smith befatter seg hovedsakelig med kroppens legedom – altså naturfilosofien – i hoveddelen av legeboka, etter at naturfilosofien i forordet har blitt definert som gitt av Gud. Samtidig kan det påpekes at Luther mente at man ikke skulle skille for skarpt mellom menneskets kropp og sjel.²²⁰ Det er derfor nærliggende å mene at skillet mellom kroppens og sjelens legedom først og fremst bør forstås som et pedagogisk og retorisk skille, som er i tråd med det overordnede integrasjonsperspektivet.

Det er påtakelig hvordan de konkrete rådene for sjelelig og legemlig legedom nærmest ikke sammenliknes eller settes i relasjon til hverandre i teksten. Når pestens årsak skal forklares blir for eksempel ikke Guds allmektige straffedom og den giftige luften satt opp mot hverandre som to avvikende svar på det samme spørsmålet. Teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pest presenteres altså ikke som motstridende forklaringsmodeller i teksten. Dette er et uttrykk for hvor lite motsetningsfylt og konfliktfylt forholdet dem imellom er i teksten. Det virker ikke

²¹⁹ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 112–21.

²²⁰ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 185.

å være relevant å vurdere disse rådene i forhold til hverandre, blant annet fordi brukeren av pestboka ikke skal behøve å velge mellom dem.

Samtidig kan tekstens sterke oppfordring om å ta i bruk legemidler tolkes som en respons på at et slikt harmonisk forhold ikke ble tatt for gitt. Dersom det hadde vært en form for universell enighet om et slikt harmonisk forhold mellom teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pest, ville deler av tekstens argumentasjon vært overflødig. Derfor er det relevant å undersøke et alternativ til en slik integrert, harmoniserende forståelse av teologi og filosofi, nemlig senmiddelalderens nominalisme. Denne filosofiske retningen regnes som del av opphavet til det moderne skillet mellom tro og vitenskap, og kan bidra til å aksentuere noen trekk ved pestbokas integrasjon.

Nominalismen var en innflytelsesrik tankeretning fra senmiddelalderen om forholdet mellom Gud og verden.²²¹ Grunnleggende sett var nominalismen en kritikk av det rammeverket Thomas Aquinas utarbeidet i høymiddelalderen. Aquinas søkte å forene filosofisk kunnskap om verden og teologisk, åpenbart kunnskap. Aquinas sluttet seg til en kristen, nyplatonisk tolkning av idélæren, som innebar at alle ting i verden var avspeilinger av evige idéer i Guds sinn. Det innebar at Guds skapelse av verden skjedde ved at idéer i Guds sinn ble virkelighet i verden. Nominalistene kritiserte denne forståelsen av forholdet mellom Gud og verden, fordi de mente den begrenset Guds frihet og allmakt. Hvis Gud skaper basert på evige idéer, forstås disse idéene som føringer som legger rammer for måten Gud kan skape på. Nominalistene pekte på denne måten på en uoverensstemmelse mellom idélæren og Guds allmakt. Derfor gikk de bort fra den kristne nyplatoniske idélæren, der alle ting i verden er etterlikninger av idéer hos Gud. I stedet for at enkeltting i verden henger sammen fordi de utgår fra en idé hos Gud, relaterte nominalistene verdens ting til hverandre gjennom måten tingene navngis på empirisk. Ved å navngi, identifiserer mennesket mønstre og likhetstrekk mellom enkeltting i verden. Derfor kalles denne retningen nominalisme (av det latinske *nomen*, som betyr navn).

Nominalismens tenkning om forholdet mellom Gud og verden fikk konsekvenser for måten forholdet mellom filosofi og teologi ble forstått på. Aquinas bygget bro mellom filosofisk og teologisk kunnskap. Siden menneskets kunnskap om naturen forstås som innsikt i Guds idéer, må denne kunnskapen regnes som sikker, evig og uforanderlig. Det er det som gir kunnskapen

²²¹ For dette og det følgende, se Michael Allen Gillespie, *The Theological Origins of Modernity* (Chicago og London: The University of Chicago Press, 2008), 19–43.; Helge Svare, *I Sokrates' fotspor: Filosofi- og vitenskapshistorie* (Oslo: Pax Forlag, 1997), 165–172.

om verden legitimitet. Nominalistene mente på den andre siden at menneskets kunnskap om naturen ikke bunner i idéer hos Gud. De stilte spørsmål ved hvorvidt evig, uforanderlig og sikker viten i det hele tatt er tilgjengelig for mennesket. På denne måten blir kunnskap om verden i mindre grad legitimert teologisk. Derfor har nominalismen av mange blitt regnet som grunnleggende for det moderne skillet mellom tro og vitenskap.²²²

En konsekvens av nominalistenes kritikk av Aquinas, var at gudommelig og menneskelig handling ikke lenger ble forstått som noe som opererte på ulike logiske nivå, men derimot som del av et felles rammeverk. Dermed kunne man i større grad tenke seg at verden og Gud kan ha ulike intensjoner og til og med stå i et konkurranseforhold.²²³ Dette hadde konsekvenser for selvstendigheten til filosofisk viten, inkludert verdslig medisin. Nominalistenes kritikk førte til at den verdslige medisinen kunne tolkes som et konkurrerende alternativ til Guds legende kraft.

Pestboka til Henrik Smith er imidlertid ikke et uttrykk for det adskilte forholdet mellom teologi og filosofi som kan utledes fra nominalismen. Teksten gir, som nevnt, ikke uttrykk for noe konkurranseforhold mellom de teologiske og naturfilosofiske rådene mot pestsykdom. I stedet beskriver teksten hvordan Gud kan virke gjennom medisinen. Mange har forstått nominalismens tenkning som nært knyttet til reformasjonen, og noen har hevdet at nominalismen var en viktig filosofisk bakgrunn for reformasjonen.²²⁴ Sykdomsforståelsen i Smiths pestbok nyanserer bildet av et tett forhold mellom reformasjon og nominalisme *noe*. Det er fordi den sykdomsforståelsen som kommer til uttrykk i Smiths legebok *både* er tydelig reformatorisk, og *samtidig* ikke speiler nominalismens skille mellom teologi og filosofi.

Det er flere trekk ved pestboka som gjør at den kan karakteriseres som reformatorisk. Ett av disse er selve integrasjonen av teologi og naturfilosofi. Denne integrasjonen er uttrykk for grunnleggende trekk ved reformasjonens tidlige fase, slik den utspilte seg i Danmark-Norge. Som nevnt over var alt filosofisk arbeid uløselig knyttet til Gud i opphav og virke på det nye protestantiske universitetet. Dette kan sees som del av universitetets protestantisk mandat, i form av at alt universitetsarbeid grunnleggende sett skulle konsolidere og utbre den lutherske religionen, noe som kom tydelig til uttrykk i universitetsfundatsen.²²⁵ Også medisinen og

²²² Et synspunkt man for eksempel finnes i det innflytelsesrike filosofihistoriske verket Hans Blumenberg, *The Legitimacy of the Modern Age*, overs. Robert M. Wallace (Cambridge: MIT Press, 1985).

²²³ Silvianna Aspray, «A Complex Legacy: Louis Bouyer and the Metaphysics of the Reformation», *Modern Theology* 34, nr. 1 (2018): 3–22.

²²⁴ Se diskusjonen av dette i Alister E. McGrath, *Luther's Theology of the Cross: Martin Luther's Theological Breakthrough*, 2. utg (Chichester: Wiley-Blackwell, 2011), 34–94.

²²⁵ Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed*, 56–57.

naturfilosofien skulle altså tjene reformasjonsprosjektet, forstått som en form for samfunnsnytte. En slik tenkning preget i mer eller mindre eksplisitt grad de bøkene som den nye lutherske staten lot trykke, også utenom den direkte universitetskonteksten.

Måten forholdet mellom teologi og medisin er formulert på i pestboken, gjør at boken passer godt inn under et slikt protestantisk program. Medisinen ble ikke beskrevet som en eventuell konkurrent til teologien, og dermed ikke som tenkning som kunne utfordre den teologiske tolkningen av verden. Når teologiske pesttolkninger beskrives som grunnleggende for naturfilosofiske tolkninger, innebar det at den lutherske religionen lå til grunn for den verdslige legekunsten. Pestboken kan dermed tolkes som et bidrag til en reformatorisk konsolideringsprosess og til en rett protestantisk gudserkjennelse i kraft av å fremheve harmoniske tolkninger av forholdet mellom ulike tolkninger av og reaksjoner på pest.

Pestbokens form knytter den også til reformasjonen. Det at den er skrevet på dansk og spredt til et bredt publikum, kan knyttes til den oversettelsen av bibeltekster som skjedde som del av reformasjonen slik at den enkelte selv kunne oppsøke Guds ord, inspirert av det humanistiske *ad fontes*-idealet. Veien er ikke nemlig ikke lang fra bibeltekst på folkespråket til tanken om at også annen kunnskap med fordel kunne skrives og spres på dansk.

Smiths legebok hadde på denne måten et folkeopplysende aspekt ved seg, knyttet til reformasjonen. Men selv om den medisinske litteraturen ble skrevet på folkespråket, må man være forsiktig med å anta en umiddelbar, bred populær appell.²²⁶ Det tok lang tid før allmenne leseferdigheter økte. I tillegg var kostnaden ved å eie en bok for mange uforholdsmessig stor. Men man kan likevel anta at det var av betydning at Smiths pestbok ble skrevet på dansk, både symbolsk og reelt. Når innholdet i tillegg vitner om kostnadstilpassede midler og medisiner for et bredere lag av befolkningen, styrker dette oppfatningen av at boken hadde en viss folkeopplysende effekt, i alle fall i et lengre tidsperspektiv. I kraft av å være skrevet på dansk kan den også regnes som bidrag til en språklig konsolidering, som både speilet og bidro til den samtidige politiske og religiøse konsolideringen.

Det faktum at Smith antakelig selv oversatte Luthers råd mot pesten og at han inkluderte disse i forordet, styrker også pestbokens reformatoriske karakter. Dette kan betraktes som relatert til Smiths oversettelsesarbeid forøvrig – der bidraget til den danske bibeloversettelsen er det mest

²²⁶ For en drøfting av dette aspektet ved den trykte medisinske litteraturen på folkespråket i en engelsk kontekst, se Slack, «Uses of Vernacular Medical Literature», 256, 273.

sentrale. Pestboken er på denne måten representant for tidlige oversettelser av tenkningen til reformasjonsautoriteter i en dansk kontekst. Luthers tekst gis en prominent plass i pestboken, noe som fremhever Luther som autoritet også for pestbekjempelse.

Man skal heller ikke se bort fra at pestboken kan ha hatt en funksjon som befolkningskontrollerende i den nye lutherske staten. Virkemidlene mot pest dreiet seg både om religiøs, moralsk rettroenhet og rett handlemåte i mange av livets domener. Gjennom sensurordninger hadde statsapparatet kontroll over hvilke former for råd om pest som ble trykket og spredt, noe som kan ha blitt ansett som et verktøy for pedagogisk og etisk påvirkning. Siden pest var knyttet til høy dødelighet og sannsynligvis stor uro, var nok rådene mot pesten begunstiget med en tilsvarende sterk oppslutning.

Henrik Smiths biografi viser at han var knyttet til den lutherske reformasjonen gjennom hele sitt voksne liv, fra studier i reformasjonssentre i Tyskland, deltakelse i bibeloversettelse, landflyktighet i reformasjonsbyen Wittenberg og de protestantiske Nederlandene, til produksjon av humanistiske tekster under den nye, lutherske kongemakten. Dermed er det nærliggende å spore noen tidlig-reformatoriske trekk nettopp i hans pestbok. Når alle disse forholdene tas i betraktning, er det nærliggende å omtale Smiths pestbok som en reformasjonstekst.

3.5 Konklusjon

Analysen av *En Bog om Pestilenzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen av lerdemenns Bøger* viser at pest ble ansett som en forgiftning gjennom ond luft, som rammet som en Guds straffedom og universell katastrofe. Det er særlig relevant hvordan perspektiver om gift vies mye plass i beskrivelsen av flere aspekter ved pestsykdom, og er innvevet i tekstens tolkning av pest på en grunnleggende måte. Måten giftperspektivet er beskrevet på, medfører at tekstens tolkning av pest kan karakteriseres som ontologisk. Beskrivelsene av de ulike årsakene til pest er sammensatte, uten noe enkelt kausalt slektskap mellom de ulike årsaksforklaringene; pest beskrives både som forårsaket av Guds straffedom og giftig luft.

Analysen viser hvordan integrasjonen av de teologiske og naturfilosofiske tolkningene av pest kunne komme til uttrykk, og illustrerer hvordan teksten er et konkret eksempel på hvorfor det er vanskelig å omtale sykdomsforståelsen som enten teologisk eller naturfilosofisk. Integrasjonen bør forstås i lys av den utbredte idéen om teologien som filosofiens overordnede.

Denne idéen kom også til uttrykk i andre tekster fra samme tid, og lå til grunn for det nyopprettede Københavns Universitet. Den tydelige integrasjonen mellom teologiske og naturfilosofiske medisinske perspektiver, ligger til grunn for også å omtale Smiths tekst som en reformasjonstekst. Ved å knytte teksten til den dansk-norske reformasjonen settes den inn i en bredere politisk, sosial og religiøs kontekst. Det er grunn til å forstå teksten som et bidrag til konsolideringen av den lutherske dansk-norske staten.

Kapittel 4: Henrik Smiths pestbok og forståelsen av pest på 1500-tallet: kontinuitet og endring

Måten pest tolkes på i Henrik Smiths pestbok kan forstås enda bedre ved å sette pestboken inn i en bredere kontekst. Når pestboken beskrives i relasjon til den foregående medisinske litteraturen og kulturen, kan trekk ved Smiths bok tre tydeligere frem og tekstens rolle forstås i et større perspektiv. Utgangspunktet for denne undersøkelsen er Ole Jørgen Benedictows omtale av Smiths pestbok som en representant for en endring i forståelsen av pestsykdom. Han regnet teksten som et uttrykk for en tidligvitenskapelig måte å forstå pest på som skilte seg fra middelalderens sykdomsforståelse og pekte mot en moderne tolkning av pest.²²⁷ En slik formulering står i fare for å overse viktige fellestrekk mellom middelalderens medisinske kultur og sykdomsforståelsen hos Smith. Det er derfor grunn til å nyansere en slik oppfatning og vise hvordan Smiths tekst både står i kontinuitet med middelalderen, men samtidig også kan sees som representant for noen begynnende endringstendenser. Denne diskusjonen kan relateres til det overordnede historiografiske spørsmålet om hvorvidt det gir mening å sette et skille mellom senmiddelalder og tidligmoderne tid rundt år 1500.

For å kunne drøfte disse spørsmålene skal jeg i første del av dette kapittelet undersøke Smiths tekst i lys av liknende medisinske tekster om pest fra de 200 foregående årene. Det er særlig relevant å sammenlikne Smiths pestbok med den tekstsjangeren som kalles pesttraktater. Dette er en sjanger Smiths bok har tydelige likhetstrekk med. Med dette som utgangspunkt skal jeg i siste del av kapittelet tematisere trekk ved Smiths pestbok som på ulike måter representerer eller foregriper endringer i forståelsen av pestsykdom som siden skulle inntre i større grad: et økt fokus på en ontologisk sykdomsforståelse og en økt verdsliggjøring av kollektive mottiltak mot pest. Dermed tegner kapittelet som helhet et nyansert bilde av Smiths tekst, som både forankret i den samme medisinske verden som senmiddelalderens tekster og samtidig som et tidlig uttrykk for noen kommende endringer, som i de påfølgende århundrene skulle komme enda tydeligere til uttrykk.

Betegnelsen pesttraktat brukes noe ulikt i den internasjonale faglitteraturen og den skandinaviske. I den internasjonale faglitteraturen er ikke pesttraktatsjangeren kun knyttet til senmiddelalderen. Det er vanlig å også omtale tekster fra tidligmoderne tid som pesttraktater.²²⁸ I den skandinaviske historieskrivningen ser man imidlertid sjeldnere denne sjangerbetegnelsen

²²⁷ Se Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 183–84.

²²⁸ Se for eksempel Cohn, *Cultures of Plague*, 1–2.; Jones, «Plague and Its Metaphors in Early Modern France».

brukt om tekster fra 1500-tallet og fremover. Henrik Smiths bok om pesten omtales ikke som en pesttraktat, men i stedet som en pestbok eller helt enkelt som en legebok.²²⁹ Når jeg skal drøfte pesttraktatsjangeren, vil jeg ikke holde meg til en streng tidsavgrensning til senmiddelalderen. For å gi en god beskrivelse av sjangeren er det relevant å inkludere pesttraktater også fra 1500-tallet, i tråd med den internasjonale begrepsbruken. Når Smiths pestbok skal settes i sammenheng med pesttraktatsjangeren, er det derfor både relevant å se den i sammenheng med pesttraktater fra senmiddelalderen og mer samtidige pesttraktater fra 1500-tallet. Fokuset vil imidlertid være på pesttraktater fra senmiddelalderen, siden disse hadde rukket å bli etablert som en veletablert, medisinsk sjanger på Smiths tid. Det er sannsynlig at Smith kjente til noen av disse tekstene, uten at dette kan slås fast med sikkerhet.

4.1 Pesttraktatsjangeren

Én av responsene på de mange pestepidemiene som rammet i middelalderen, var at det ble skrevet en omfattende mengde tekster til hjelp mot pestsykdom, kalt pesttraktater. Pesttraktaten har blitt omtalt som den første formen for europeisk, folkelig litteratur.²³⁰ Disse tekstene beskrev som oftest både pestens årsaker, tegn, profylaktiske råd og ulike medisiner. Denne disposisjonen har altså klare likhetstrekk med Smiths pestbok. Pesttraktatene varierte i lengde, fra noen få sider til flere hundretalls, og de var skrevet på en rekke ulike språk. Siden flertallet av pesttraktater fra senmiddelalderen var skrevet på latin før boktrykkerkunsten, kan man imidlertid ikke anta at de hadde samme brede utbredelse i befolkningen som Smiths pestbok kom til å få. Dette kan i alle fall slås fast når det gjelder utbredelse i Danmark-Norge.

Det er bevart relativt mange pesttraktater fra senmiddelalderen. Karl Südhoff la ned omfattende arbeid i systematisering og publisering av senmiddelalderens pesttraktater på begynnelsen av 1900-tallet. Dette arbeidet ligger til grunn for senere studier av denne tekstgruppen. Etterhvert har andre kommet med nødvendige korreksjoner av Südhoffs oversikt. For eksempel har Samuel Cohn påpekt hvordan Südhoffs arbeid i stor grad var sentrert rundt tyske pesttraktater, og derfor ikke gir et representativt bilde av pestlitteraturen i Europa mer generelt.²³¹ Südhoff omtalte 288 pesttraktater fra perioden 1348–1500 i sin oversikt, men flere av disse er kun

²²⁹ Se for eksempel Bjerke, *De lærdeste lægers urtegarde*, 21, 29. Brade, «Efterskrift». Hens, «Henrik Smith», 528.

²³⁰ Av Arturo Castiglioni, sitert i Cohn, *Cultures of Plague*, 1.

²³¹ Cohn, *Cultures of Plague*, 1.

nevnte og ikke publiserte, og er ikke å få tak i lenger.²³² John Aberths studier viser til at det er bevart omtrent 240 ulike pesttraktater fra perioden 1348–1450.²³³

Når antallet bevarte pesttraktater skal tas i betraktning, er det relevant å påpeke at ikke alle disse tekstene er originale, unike verk. Flere pesttraktater var i betydelig grad gjengivelser av tekst, råd og teorier hentet fra andre pesttraktater, ofte ord for ord, og som regel uten å opplyse om dette.²³⁴ Det at mange av pesttraktatene likner hverandre, gjør det nærliggende å stille spørsmål ved om det fantes én eller flere «opprinnelige» pesttraktater som ble kopiert om og om igjen i ulike formater, men nærmere studier av traktatene vitner om en tekstgruppe som er for kompleks til at et slikt enkelt og direkte tekstlig slektskap kan identifiseres.²³⁵

Spørsmålet om kontinuitet eller endring i dette kildematerialet har vært preget av uenighet. Flere har omtalt pesttraktatene som en enhetlig tekstgruppe som ikke endret seg nevneverdig i løpet av senmiddelalderen og tidligmoderne tid.²³⁶ I stedet omtales traktatene som tydelig forankrede i antikkens medisinske rammeverk, uten empirisk baserte tilpasninger til pestepidemiens realiteter.²³⁷ Denne karakteristikken av pesttraktatene har av noen vært knyttet til en nedvurdering av dette kildematerialet generelt. Tekstene har blitt karakterisert som repetitive, konvensjonelle og uoriginale.²³⁸ Kanskje henger denne mangelen på interesse for pesttraktatene sammen med at store deler av tekstene består av råd mot pestsykdom som man i dag vet at trolig ikke kan ha hatt noen effekt. Pesttraktatene som kildemateriale har særlig blitt brukt til epidemiologisk historieskriving, for å bekrefte eller avkrefte ulike mønstre for pestens bevegelser og sykdomsbilde, uten stor interesse for de elementene ved symptombeskrivelser, råd og medisiner som man i dag kan slå fast at trolig ikke hadde noe for seg.²³⁹ Slike epidemiologiske spørsmål er viktige og interessante, men pesttraktatenes nytte og verdi i utforskningen av epidemiologiske spørsmål bør ikke være definerende for denne

²³² Aberth, *Doctoring the Black Death*, 331–32.

²³³ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 5.

²³⁴ Paul Slack, *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England* (London: Routledge & Kegan Paul, 1985), 24.

²³⁵ Colin Jones, «Languages of Plague in Early Modern France», i *Body and City: Histories of Urban Public Health*, red. Sally Sheard og Helen Power (Aldershot: Ashgate, 2000), 43.

²³⁶ Se for eksempel Laurence Brockliss, *The Medical World of Early Modern France* (Oxford: Clarendon Press, 1997), 67.; John Henderson, «Epidemics in Renaissance Florence: Medical Theory and Government Response», i *Maladies et société (XIIe-XVIIIe siècles): Actes du colloque de Bielefeld novembre 1986*, red. Neithard Bulst og Robert Delort (Paris, 1989), 168.

²³⁷ Se for eksempel Cipolla, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, 2–3.; Norman F. Cantor, *In the Wake of the Plague* (Simon & Schuster, 2014), 17, 196.; Slack, *The Impact of Plague*, 24.

²³⁸ Se for eksempel Slack, *The Impact of Plague*, 24.

²³⁹ Jones, «Languages of Plague in Early Modern France», 41. Jones, «Plague and Its Metaphors in Early Modern France», 101.

sjangeren generelt. Det er synd dersom et så stort kildemateriale, som gir et så direkte innblikk i pestepidemienes realiteter, blir avskrevet så enkelt som dette.

Andre har argumentert overbevisende for at pesttraktatsjangeren var dynamisk, og at tekstene endret seg i løpet av senmiddelalderen. Dette synspunktet har blant andre blitt forfektet av Samuel Cohn.²⁴⁰ Han har særlig undersøkt dette temaet ved å ta utgangspunkt i italienske pesttraktater fra 1500-tallet. Han argumenterer for at pesten som rammet Italia i 1575–8 endret pestlitteraturen, sykdomsforståelsen og de konkrete virkemidlene man iverksatte i møte med pest, og at en slik tilbøyelighet til endring også kjennetegner hele senmiddelalderens pestlitteratur. Han peker på en rekke forhold han mener var i utvikling i pesttraktatene fra senmiddelalderen av og fremover, blant annet graden av detalj i de kliniske symptombeskrivelsene, synet på årelating, rådene for å gjenkjenne pestsykdom og forholdet mellom det å kun beskrive medisinske råd til det enkelte menneske, mot å på den andre siden omhandle det politiske lederskapets ansvar for organisering av tiltak mot pest, som sykehus og karantenetiltak.²⁴¹ Han peker også på en endring i tekstenes disposisjon, fra at de tidlige traktatene fra 13- og 1400-tallet kunne fokusere på enten profylaktiske råd eller medisiner mot pågående sykdom, til at det gradvis ble klart vanligst at traktatene tok for seg begge deler.²⁴² Når disse og en rekke andre eksempler tas i betraktning, mener Cohn at det er feil å avskrive pesttraktatsjangeren ved å karakterisere den som repetitiv og statisk.

John Aberth har gjort en grundig lesning av alle de bevarte pesttraktatene fra 1348–1450, og systematisert funnene sine i tabeller.²⁴³ Disse tabellene styrker påstanden om at pesttraktatene var en dynamisk sjanger. De viser utvikling, for eksempel endring i hyppigheten til ulike symptombeskrivelser og årsaksforklaringer. For eksempel var beskrivelser av byller tydelig mer utbredt i traktater fra slutten av 1300-tallet enn på 1400-tallet.²⁴⁴ Noen symptomer nevnes kun i én enkelt pesttraktat, mens andre er svært utbredte i mange traktater. Også denne observasjonen utfordrer påstanden om at pesttraktatsjangeren var repetitiv og uoriginal. Det samme gjør Colin Jones' bemerkning om at fokus på pestens varseltegn ble mindre i løpet av århundrene.²⁴⁵ Sene pesttraktater behandler i stedet pestens årsaker løstrevet fra beskrivelser av eventuelle faretruende varseltegn.

²⁴⁰ Cohn, *Cultures of Plague*.

²⁴¹ Cohn, *Cultures of Plague*, 14, 16, 82–83.

²⁴² Cohn, *Cultures of Plague*, 1.

²⁴³ Se Aberth, *Doctoring the Black Death*.

²⁴⁴ Tabell 2.1 i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 102.

²⁴⁵ Jones, «Plague and Its Metaphors in Early Modern France», 113–14.

4.2 Smiths pestbok og senmiddelalderens pesttraktater

Dynamikken og endringen over tid i pesttraktatmaterialet innebærer at det kan være problematisk å sammenlikne denne store tekstgruppen som én enhet med enkeltteksten til Smith, og å trekke detaljerte og generaliserte konklusjoner basert på en slik sammenlikning. Mange nyanser og individuelle forskjeller i pesttraktatmaterialet forsvinner når man tilnærmer seg dem som en gruppe. Likevel kan noen helt grunnleggende og overordnede poenger illustreres ved å gjøre en slik sammenlikning. Ved å bruke noen av John Aberths tabeller, skal jeg sette Smiths pestbok i relasjon til de bevarte pesttraktatene fra 1348–1450, og belyse hvor tett relatert Smiths tekst er til pesttraktatsjangeren.²⁴⁶ For å supplere fremstillingen og bøte på noen av de metodiske utfordringene beskrevet her, skal jeg deretter kort sammenlikne noen aspekter ved Smiths pestbok med en konkret pesttraktat fra senmiddelalderen.

4.2.1 Medisinske autoriteter og empiri

Slik som i Smiths pestbok bygget rådene i pesttraktatene både på medisinske autoriteter og empiri. John Aberth har undersøkt forholdet mellom påstander baserte på medisinske autoriteter og baserte på egne observasjoner eller undersøkelser i middelalderens pesttraktater.²⁴⁷ Funnene viser at eksplisitte henvisninger til autoriteter var mye vanligere enn henvisninger til egne undersøkelser (247 henvisninger til egne undersøkelser i pesttraktatene totalt, mot 2838 henvisninger til autoriteter).²⁴⁸ Aberth fant eksplisitte henvisninger til egne observasjoner i 62 av pesttraktatene.

I Smiths tekst er dette forholdet jevnere.²⁴⁹ Han nevner tre autoriteter ved navn, og refererer i tillegg mer generelt til de lærde som har gått foran. Han henviser eksplisitt til empiri fire ganger. Antallet påstander som implisitt baseres på egen eller andres erfaringsbaserte empiri kan man anta at er større, men dette kan ikke slås fast med sikkerhet. Det generelle faktum at teksten sjelden oppgir hvor den henter sine ulike råd fra, gjør det vanskelig å identifisere rådernes opphav sikkert. Når ikke flere autoriteter navngis i Smiths tekst, kan det tolkes som et uttrykk for at den antikke medisinen så smått var i ferd med å miste noe innflytelse, samtidig som at man skal være forsiktig med å proklamere det kun basert på dette grunnlaget. Men mest

²⁴⁶ Tabellene finnes i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 7, 74, 102, 233.

²⁴⁷ Tabell 0.1 i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 7–13.

²⁴⁸ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 6.

²⁴⁹ For å kunne sammenlikne Smiths tekst med Aberths tabell, brukte jeg her de samme kriteriene som Aberth for å identifisere henholdsvis autoriteter og empiri. Aberth definerer henvisninger til autoriteter som eksplisitte navngivelser av etablerte medisinske figurer, mens han definerer empiri som bruk av 1. personsnarrativ eller referanser til egne eller andres erfaringer.

av alt er det jevne forholdet mellom henvisning til autoriteter og empiri hos Smith uttrykk for det humanistiske dannelses- og lærdomsidealet; de antikke autoritetene ble forstått og tolket i relasjon til egne, empiriske undersøkelser.

Avicenna, Galen, Rhazes, Hippokrates og Aristoteles er de autoritetene som nevnes hyppigst i pesttraktatene. De tre autoritetene Smith nevner ved navn er Galen, Hippokrates og Andromacos. Det er påtakelig både at Avicenna, som er den aller hyppigst nevnte i pesttraktatene, ikke er nevnt i Smiths legebok, og samtidig at Smith nevner Andromacos, som kun er nevnt i én av de bevarte pesttraktatene. Andromacos regnes som oppfinner av legemiddelet theriak, blant annet brukt mot forgiftning. Siden forgiftning spiller en så sentral rolle i Smiths pestbok, kan dette forklare hvorfor Andromacos er en av få som nevnes ved navn i teksten. Selv om balansen mellom henvisninger til autoriteter og empiri er ulik når man sammenlikner pesttraktatgruppen med Smiths enkelttekst, er likevel det overordnede inntrykket at Smiths tekst har fellestrekk med pesttraktatsjangeren når det gjelder hvilke kilder til kunnskap som ble ansett som nyttige og gyldige.

4.2.2 Pestens årsaker, symptomer og behandling

Pesttraktatene og Smiths pestbok beskriver de naturfilosofiske årsakene til pestepidemier på liknende måter. Smiths pestbok hevder at astrologiske universelle, fjerne fenomener kan forårsake pest, og slike er også bredt representert blant pesttraktatene.²⁵⁰ Når det gjelder den mangfoldige kategorien av bestemte, lokale årsaker så er det også klare likhetstrekk å spore.²⁵¹ De årsakene som er hyppigst nevnt i pesttraktatene, beskrives alle i Smiths første kapittel om pestens årsak og begynnelse. Disse er stillestående og illeluktende innsjøer eller vannkulper, ubegravede menneskelig og smitte mennesker imellom.

Når det gjelder symptomer på pest, er beskrivelsene i pesttraktatene omfattende.²⁵² Aberth har identifisert og kategorisert 74 ulike symptomer i pesttraktatene totalt sett. Som nevnt over finnes noen av disse symptomene kun i én enkelt pesttraktat, mens andre er svært utbredte. Det er naturlig at symptombeskrivelsene er mangfoldige, siden ulike kroppslige symptomer så enkelt kan observeres hos den syke og tolkes som relatert til pestsykdommen. Det mest relevante i denne sammenhengen er imidlertid at alle de symptomene som nevnes av Smith i

²⁵⁰ Aberth, *Doctoring the Black Death*, 61–69.

²⁵¹ Se Tabell 1.3 i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 74–75.

²⁵² Se Tabell 2.1 i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 102–5.

pestboken, også er utbredte i pesttraktatene. Det er altså ingen tydelige forskjeller mellom Smiths bok og pesttraktatsjangeren på dette punktet.

Det er midlene til legedom som i noen grad skiller Smiths legebok fra pesttraktatene.²⁵³ Flere av de vanligste metodene og ingrediensene i medisiner mot pestsykdom i pesttraktatene er riktignok også de mest utbredte i Smiths pestbok. Disse metodene er årelating, ulike piller og plastre og tørre urter blandet med honning e.l. (electuarium). De mest utbredte ingrediensene i både pesttraktatene og Smiths legebok er eddik, vin og theriak. Vin og eddik fungerer i Smiths legebok som baser for en rekke ulike urtemedisinblandinger.

Utover disse fellestrekene, er det påtakelig at Smith inkluderer mange ingredienser som ikke var nevnt i pesttraktatene. Flere av disse ingrediensene er vekster som var lett tilgjengelige i Nord-Europa, som eikeløv, kvann, tepperot og einerbær. Dette vitner om at Smiths bok representerer en tilgjengeliggjøring og lokal spesifisering av den europeiske pestlitteraturen fra middelalderen. Samtidig er en rekke av de midlene som var utbredte i pesttraktatene fraværende i Smiths legebok. Særlig gjelder dette bruk av edelstener, gull, perler og koraller, som var kostbare ingredienser. Dette styrker ytterligere inntrykket av at Smiths midler til legedom var tilgjengelige for flere. Det er i Smiths kapittel om legedom for de rike at hans råd og medisiner er mest sammenfallende med de i pesttraktatene. I dette kapittelet beskriver Smith medisiner blant annet basert på aloe, myrra, safran og rødt og gult sandeltre. Disse var alle eksklusive ingredienser, som var hyppig nevnt i pesttraktatene.

Denne korte undersøkelsen viser at Smiths tekst har klare likhetstrekk med pesttraktatene, både når det gjelder disposisjon, oppbygging, årsaksforklaring, symptombeskrivelse og til en viss grad også midler til legedom. Sett bort fra at det ikke er vanlig å bruke begrepet pesttraktat om pestbøker fra 1500-tallet i den skandinaviske historieskrivingen, ser jeg ingen tungtveiende grunner til at Smiths pestbok ikke kan kalles en pesttraktat. Jeg vil fortsatt omtale den som en pestbok i denne oppgaven, for at min begrepsbruk skal samsvare med den som er utbredt. Men Smiths pestbok bør altså forstås som tett relatert til europeiske pesttrakter.

4.2.3 *De regimine pestilentico*

Få av senmiddelalderens pesttraktater er direkte relaterte til Skandinavia. Det er heller ikke mulig å fastslå i hvilken grad Smith har lest og latt seg inspirere og påvirke av ulike pesttraktater. Som latinkyndig kan han ha befattet seg med mange av traktatene, uavhengig av

²⁵³ Se Tabell 4.1 i Aberth, *Doctoring the Black Death*, 233–35.

deres opphavssted. Det er likevel særlig én tekst det er relevant å gå litt nærmere inn på, nemlig den pesttraktaten som ofte kalles *De regimine pestilencico* eller *Biskop Knuds bog om pesten*, og tidfestes til slutten av 1300-tallet eller begynnelsen av 1400-tallet.²⁵⁴ Denne har nemlig en forbindelse til Danmark.

Spørsmålet om denne tekstens opphav og forfatter er preget av mye usikkerhet. Årsaken til at teksten knyttes til Danmark, er at det finnes en variant av denne teksten som er signert «Canutus Episcopus Arunsiensis». Denne signaturen som har fått forskere til å lete etter en mulig forfatter blant biskopene i Aarhus (Arunsiensis) i den aktuelle perioden. Men ingen av disse biskopene hadde navnet Knud (Canutus).²⁵⁵ Fredrik Hallager oversatte pesttraktaten til dansk og utga den på begynnelsen av 1900-tallet. Som del av denne utgivelsen diskuterte han forfatterspørsmålet.²⁵⁶ Han holdt fast ved at forfatteren av teksten må ha vært en dansk biskop kalt Knud, på tross av at ikke det finnes andre indikasjoner på at en Knud var biskop i Aarhus på denne tiden.

Andre, inkludert Karl Südhoff, mente at traktatens opprinnelige forfatter var Johannes Jacobi, som var en kjent pestlege som levde i Montpellier på 1300-tallet.²⁵⁷ Johannes nevnes som forfatter av en annen variant av teksten, som ikke har Canutus-signaturen. Denne likheten fører til at man antar at én av tekstene er kopiert av den andre, eller at de begge er skrevet av en ukjent tredje tekst. Hallager argumenterte for at Canutus-teksten er den opprinnelige og at traktaten med Johannes' signatur er en avskrift av Canutus-teksten, blant annet fordi Johannes' tekst mangler noen vesentlige deler.²⁵⁸ Südhoff med flere mente at mangelen på en biskop ved navn Knud i Aarhus og det at Johannes tross alt var en kjent pestlege, taler for sistnevnte som forfatter. Hallager mente på den andre siden at det like gjerne kan ha vært slik at Johannes Jacobis kjente navn ble skrevet inn i teksten for å gi den autoritet, og at det motsatte ville ha vært nytteløst.²⁵⁹

²⁵⁴ Fredrik Hallager hevder at teksten er «ganske sikkert skrevet meget tidligere end 1478», se Hallager, *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 8, og indikerer at den mest sannsynlig ble skrevet på 1300-tallet, se Hallager, *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 47. Den varianten av teksten som er knyttet til Johannes Jacobi, finnes bevart i manuskripter som tidfestes til slutten av 1300-tallet.

²⁵⁵ Hallager, *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 47.

²⁵⁶ Hallager, *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 45–68.

²⁵⁷ Karl Südhoff, «Pestschriften aus des ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. III. Aus Niederdeutschland, Frankreich und England», *Archiv für Geschichte der Medizin* 5, nr. 1/2 (1911): 56–58.

²⁵⁸ Hallager, *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 59–60.

²⁵⁹ Hallager, *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 62.

Uten å kunne svare sikkert på forfatterspørsmålet, kommer man ikke unna at signaturen «Canutus Episcopus Arunsiensis» knytter teksten til Skandinavia. Denne geografiske fellesnevneren medfører at det interessant å gjøre en kort sammenlikning av denne Canutus-teksten og Smiths pestbok, for ytterligere å forstå Smiths tekst i relasjon til middelalderens medisinske litteratur. Siden sammenlikningens hovedformål er å belyse Smiths tekst, skal fokuset for sammenlikningen være hovedtemaene fra analysen og drøftingen i kapittel 3: altså om forholdet mellom teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pestepidemiene kommer til uttrykk på en annen måte i Canutus-teksten enn hos Smith og om et humoralpatologisk og/eller giftteoretisk perspektiv på pestsykdom kommer til uttrykk i Canutus-teksten.²⁶⁰

Canutus-teksten er vesentlig kortere enn Smiths pestbok. Men oppbyggingen av teksten er likevel kjent: den forklarer pestens ulike årsaker og beskriver ulike midler til legedom. Teksten har imidlertid ikke et forord slik som Luther-forordet i Smith pestbok. En annen forskjell er at Canutus-teksten vier relativt mye plass til instruksjoner om årelating, noe som forholdsmessig gis mer oppmerksomhet der enn det gis i Smiths tekst.

Gud knyttes til pestepidemiene også i Canutus-teksten. Han omtales som den største lege, og mennesket oppfordres til å bekjenne sine synder når pestepidemier rammer.²⁶¹ Det teologiske gis imidlertid mindre plass i Canutus-teksten enn i Smiths pestbok. En medvirkende årsak til dette er nok at teksten ikke har forord, siden de teologiske refleksjonene i Smiths tekst først og fremst finnes i forordet. I Canutus-teksten står det, i Hallagers oversettelse, at «thi det vigtigste er, at man i Pestens Tid foretrækker Bodferdighed og Bekendelse for de øvrige Lægemedler».²⁶² Dette utdypes ikke ytterligere, og resten av teksten er viet nettopp til «de øvrige lægemidler». Men denne formuleringen står likevel i kontrast til pestboken til Smith som detaljert argumenterer for at man ikke må avskrive naturfilosofiske legemidler av teologiske årsaker. I tillegg til at Guds rolle vies mindre plass i teksten, gir samtidig altså ikke Canutus-teksten uttrykk for det samme harmoniske forholdet mellom den naturfilosofiske legekunsten og teologien som Smiths pestbok gjør.

Formuleringer om gift og forgiftning er mindre utbredte i Canutus-teksten enn i Smiths pestbok. Canutus-teksten inneholder imidlertid noen formuleringer om gift, særlig giftig luft. Den mest sentrale lyder i oversettelse «thi den indaandede Luft er undertiden giftig og

²⁶⁰ Jeg bruker heretter navnet «Canutus-teksten» om denne, i stedet for *Regimine pestilentico*, for å understreke at det er den tekstvarianten med Canutus-signaturen jeg befatter meg med.

²⁶¹ *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 36.

²⁶² *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 36.

fordærvet og angriber hjertet».²⁶³ Denne formuleringen er tett beslektet med formuleringene om gift i Smiths tekst. Men forskjellen mellom de to tekstene er altså ikke hvorvidt gift er nevnt eller ikke, men graden av utbredelse og dominans denne tenkningen har for tekstens forståelse av pestsykdom. I tillegg til at omtalene av gift er tydelig færre, er ikke Canutus-tekstens omtaler av gift integrerte i andre aspekter ved pesttolkningen, på den måten giftteori er i Smiths tekst.

I stedet kan Canutus-tekstens pestforståelse karakteriseres som humoralpatologisk. I teksten er det tydelig fokus på forråtnelse og hete som årsaker til pestsykdom, relatert til kroppsvæsketenkningen. Fokuset på hete er én av flere eksplisitte forklaringer på hvorfor noen mennesker er mer disponerte for pest enn andre, nemlig at noen har varmere kropp.²⁶⁴ Det eksplisitte fokuset på at mennesker er utsatt for pest i ulik grad, vitner om at pest ble forstått som et fenomen som kom til uttrykk på ulike måter hos det enkelte menneske, avhengig av menneskets forutsetninger. Canutus-teksten er mer eksplisitt om hvordan og hvorfor noen mennesker er mer disponerte enn andre, enn hva Smiths tekst er. I kraft av å være tydelig preget av humoralpatologien, er det altså grunn til å karakterisere sykdomsforståelsen i teksten som funksjonell.

Disse to punktene illustrerer noen ulikheter mellom Smiths pestbok og Canutus-teksten. Den tydeligste forskjellen tekstene imellom er at sykdomsforståelsen hos Smith kan karakteriseres som ontologisk, mot Canutus-tekstens funksjonelle perspektiv. Men når Smiths tekst sammenliknes med pesttraktatgruppen som helhet, inkludert Canutus-teksten, er det altså også mange likheter som kommer til syne. Dette viser at Smiths tekst tydelig står i kontinuitet med den foregående medisinske litteraturen.

4.3 Tolkningen av pest på 1500-tallet: Smiths tekst representant for endring?

Smiths pestbok bør altså forstås i sammenheng med foregående medisinsk litteratur, samtidig som at elementer ved Smiths tekst skiller seg fra denne. Dette sammensatte bildet danner utgangspunkt for å diskutere påstanden om at Smiths pestbok representerer en ny måte å forstå pestsykdom på.²⁶⁵ Ved å ta utgangspunkt i ulike diskusjoner om endring på 1500-tallet i medisinsk historieskrivning mer generelt, skal jeg relatere disse temaene til Smiths tekst og vise hvordan de på ulike måter gir grunn til å omtale Smiths tekst som representant for

²⁶³ *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 34.

²⁶⁴ *Biskop Knuds Bog om Pesten*, 35.

²⁶⁵ Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 183-84.

endringer i forståelsen av pest. Samtidig må påstanden om at Smiths sykdomsforståelse representerer noe helt nytt, i tydelig kontrast til middelalderen, nyanseres og modereres.

Fokuset i denne diskusjonen er altså endringer i måten pestsykdom ble tolket på. Dette er ikke det samme som å drøfte hvilken rolle pestepidemiene spilte for endringer i europeisk samfunnsutvikling. Sistnevnte er et bredere, mer overordnet spørsmål, som vil kreve andre diskusjoner enn hva jeg skal ta for meg her.²⁶⁶ Disse to spørsmålene er riktignok tett relaterte i noen sammenhenger, men ikke identiske.

Spørsmålet om hvorvidt tolkningen av pest endret seg i løpet av senmiddelalderen og tidligmoderne tid har en tydelig teleologisk dimensjon. Siden målet som den medisinske teorien utvikles mot er så tydelig definert i alles bevissthet – nemlig en moderne, vitenskapelig og bakteriologisk sykdomsforståelse – er det naturlig at dette målet kan komme til å påvirke utforskningen av fortidens sykdomsforståelse. Det kan være fristende å søke etter spor av en moderne forståelse av sykdom i pesttraktatene fra senmiddelalderen og tidligmoderne tid. Dette kan imidlertid føre til at andre elementer i pesttraktatene nedtones. Man står i fare for å identifisere moderne forståelser av sykdom i tekster det ikke er belegg for det, samt å i for stor grad bruke moderne medisinske termer anakronistisk. Dette er en dynamikk man bør være bevisst på når man skal undersøke endringer i sykdomsforståelse. En annen utfordring ved å drøfte endring i sykdomsforståelse er at det er vanskelig å vite når en medisinsk forfatter skriver originalt, basert på egne undersøkelser, og når vedkommende gjengir tradisjonell, overlevert, lest kunnskap. Dette medfører at tidfesting av eventuelle endringer er utfordrende.

Spørsmålet om tidfesting av endringer i sykdomsforståelse har blitt besvart på mange ulike måter i medisinsk historieskriving. Dette mer generelle spørsmålet om endring er relatert til diskusjonen om hvorvidt pesttraktatsjangeren var statisk eller dynamisk, som beskrevet over. Å mene at sjangeren var statisk henger som regel sammen med å mene at sykdomsforståelsen ikke endret seg nevneverdig i løpet av perioden. Flere historikere har pekt på 1600-tallet som det første århundret etter svartedauden hvor sykdomsforståelsen endret seg på en slik måte at den begynte å tydelig skille seg fra det antikke rammeverket.²⁶⁷ Andre har i stedet fremhevet at det først er med den moderne bakteriologien at man kan hevde at sykdomsforståelsen endret

²⁶⁶ Utgangspunkt for å utforske dette spørsmålet kan for eksempel være Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*.

²⁶⁷ Se for eksempel Cipolla, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, 2.; Cantor, *In the Wake of the Plague*, 196.; Slack, *The Impact of Plague*, 24.

seg, og at sykdomsforståelsen frem til dette ubestridelig var rotfestet i antikken.²⁶⁸ Andre har argumentert for at ulike former for endring kom til syne allerede på 1500-tallet eller tidligere, og noen av disse skal jeg nå gå nærmere inn på nedenfor. Dette korte, historiografiske overblikket viser at spørsmålet om endring i en viss grad er et definisjonsspørsmål. De aller fleste legger til grunn at det først er med den moderne bakteriologien at sykdomsforståelsen virkelig endret seg. Men likevel velger altså noen å trekke frem 1500- og 1600-tallet som interessante århundrer å studere i et slikt endringsperspektiv.

4.3.1 Et ontologisk sykdomssyn

I diskusjoner om endringer i tolkningen av sykdom på 1500-tallet er det vanlig å trekke frem Paracelsus og Girolamo Fracastoro som de som tydeligst representerte medisinske nyvinninger. Derfor er det relevant å innledningsvis undersøke deres medisinske teorier og betydningen disse tillegges. Særlig relevant er det at både Paracelsus og Fracastoro knyttes til ontologiske perspektiver på sykdom. Siden det ontologiske perspektivet er blant det som skiller Smiths tekst fra Canutus-teksten, er det særlig interessant å tematisere nettopp dette ontologiske aspektet hos Paracelsus og Fracastoro.

Fracastoro levde omtrent samtidig som Henrik Smith, og er aller mest kjent for en teori om sykdom som smittsomt, i form av sykdomsspesifikke frø som kunne overføres mellom mennesker eller via luft og gjenstander. Det er tydelige likhetstrekk mellom denne teorien og måten pestsmitte beskrives på hos Smith. Fracastoros teori har blitt regnet som det første eksempelet på moderne smittetenkning og derfor som en viktig forløper for den moderne bakteriologien. Men et slikt synspunkt må imidlertid modereres. Vivian Nutton har studert Fracastoros medisinske teorier i lys av antikkens og middelalderens medisin, og problematisert den originaliteten Fracastoro har blitt tillagt.²⁶⁹ Nutton viser hvordan Fracastoros teorier både hadde forgjengere i antikken og middelalderen. Fracastoros teorier var hverken veldig originale eller veldig utbredte på 1500-tallet.²⁷⁰ Han har i for stor grad blitt assosiert med de fremskrittene som senere skulle skje i medisinsk teori.²⁷¹ Det er tross alt vesentlig avstand mellom Fracastoros metoder og tenkning, og den moderne medisinen.

Til tross for at Fracastoro først og fremst bør forstås i kontinuitet med antikkens og middelalderens medisin, er det likevel momenter ved hans teorier som kan forstås som uttrykk

²⁶⁸ Se for eksempel Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 12–13.

²⁶⁹ Se Nutton, «The Seeds of Disease».

²⁷⁰ Nutton, «The Seeds of Disease», 29.

²⁷¹ Nutton, «The Seeds of Disease», 22.

for endring. Særlig relevant er det at han beskrev smittsomme sykdommer som ontologiske, på en måte som gjorde dem mulige å forstå uten henvisninger til kroppsvæskebalansen og humoralsystemet.²⁷² Han avskrev ikke humoralpatologi som tolkningsramme for sykdom, men skilte mellom smittsomme og ikke-smittsomme sykdommer og mente at de smittsomme sykdommene måtte forstås som ontologiske, forårsaket av sykdomsfrø.²⁷³ Det var bred enighet om at pestsykdom var smittsomt, og det faller derfor inn under det Fracastoro karakteriserte som ontologisk.

Også Paracelsus levde omtrent samtidig som Henrik Smith. Det er større enighet i historieskrivingen om Paracelsus' rolle som medisinsk foregangsskikkelse, selv om han ikke var en anerkjent autoritet i sin egen samtid.²⁷⁴ Han utviklet en ontologisk sykdomsteori som tydelig brøt med det humoralpatologiske rammeverket.²⁷⁵ Han mente årsaken til sykdom var at menneskekroppen ble invadert av elementer utenfra, kalt *archaeus*, fremfor en ubalanse innad i kroppen. På denne måten forstod han sykdom som en kvalitativt annen tilstand enn den friske. Paracelsus stod i opposisjon til mange elementer ved den lærde medisinen som dominerte i hans samtid. Denne opposisjonen uttrykte han så eksplisitt at han etter sigende offentlig brant en kopi av Avicennas *Canon*.²⁷⁶

Siden Smith levde omtrent samtidig som begge disse, men i en annen geografisk kontekst, kan man ikke anta at han var direkte påvirket av deres teorier om sykdom. Men det er fortsatt relevant å se dem i sammenheng med hverandre, som ulike uttrykk for det vi kan karakterisere som ontologiske sykdomstolkninger, fra omtrent samme tid. Og siden ingen tenkning vokser frem i et vakuum, er det ikke utenkelig at Fracastoro og Paracelsus' ontologiske sykdomssyn har sammenheng med, og eventuelt en forgjenger i, ontologisk gifteori knyttet til pestepidemiene i senmiddelalderen. Dersom pestepidemiene forstås som en felles bakgrunn og kontekst for de medisinske arbeidene til disse tre, kan deres tolkninger av sykdom på den måten settes i relasjon til hverandre.

Skillet mellom et funksjonelt og et ontologisk syn på sykdom er et analytisk verktøy som aksentuerer måten aspekter av gifteorien skilte seg fra humoralpatologi på. Det var først med den moderne bakteriologien at et ontologisk sykdomssyn virkelig utkonkurrerte den

²⁷² Nutton, «The Seeds of Disease», 1, 29, 34.

²⁷³ Nutton, «The Seeds of Disease», 29.

²⁷⁴ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 90.

²⁷⁵ Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, 16.

²⁷⁶ Waddell, *Magic, Science, and Religion*, 93.

funksjonelle humoralpatologien og ble dominerende. Likevel kom altså ontologiske sykdomsforståelser på ulike måter og i økende grad til uttrykk på 1500-tallet, blant annet illustrert ved teoriene til Fracastoro og Paracelsus. Det å beskrive pest som forgiftning hang ikke uløselig sammen med å tolke sykdom ontologisk.²⁷⁷ Men slik gifteorien kommer til uttrykk hos Smith, bør den imidlertid forstås ontologisk, og dermed også som en distinkt annen måte å tolke pestsykdom på.

Det ontologiske giftperspektivet på pestsykdom gir grunn til å hevde at forskjellen mellom en før-moderne, før-bakteriologisk tolkning av pest og en moderne, er mindre enn man kan få inntrykk av ved første øyekast. Tanken om gift har nemlig noen teoretiske likhetstrekk med oppfattelsen av at pest skyldes en bakterie, i den forstand at sykdom i begge tilfeller skyldes et materielt fremmedelement som trenger inn i kroppen. Men nettopp denne likheten er imidlertid også en grunn til å være forsiktig med å proklamere det tidligmoderne ontologiske perspektivet som en betydningsfull endring i måten sykdom ble forstått på. Det kan være fristende å omtale dette som et viktig steg i utviklingen mot det moderne nettopp fordi det har teoretiske likhetstrekk med det bakteriologiske sykdomssynet. Det er derfor verdt å understreke at det er stor avstand mellom det tidligmoderne ontologiske perspektivet og det moderne, særlig når det gjelder metode. De tidligmoderne ontologiske teoriene baserte seg på filosofiske metoder, og hverken Smith, Paracelsus eller Fracastoro observerte noen gang de elementene de mente invaderte menneskekroppen utenfra.

Når man legger til grunn at humoralpatologien var det dominerende medisinske rammeverket frem til moderne tid og at den tidligmoderne ontologiske sykdomsforståelsen må skilles fra den moderne, kan man likevel hevde at den økte utbredelsen til en gifteoretisk ontologisk sykdomsforståelse faktisk representerte endring i måten pest ble tolket på. Denne endringen får oppmerksomhet og gis betydning blant annet i kraft av å foregripe den moderne tolkningen av sykdom. Ved å karakterisere gifteorien i Smiths pestbok som ontologisk, kan teksten leses som et dansk-norsk uttrykk for denne endringstendensen.

4.3.2 Øvrighetens rolle for pestbekjempelse: en begynnende verdsliggjøring av pesttolkningen

Den politiske øvrighetens rolle under pestepidemiene er et tema som er relatert til begge spørsmålene nevnt tidligere: både til spørsmålet om endring i sykdomsforståelse, og samtidig til spørsmålet om epidemiens rolle for europeisk samfunnsutvikling. Når det gjelder sistnevnte

²⁷⁷ Som vist i kapittel 2

spørsmål, er det nemlig slik at øvrighetens respons på pestepidemiene kan forstås som bidrag til fremveksten av tidligmoderne samfunnstrekk.²⁷⁸ Men det er altså førstnevnte tema som er fokus i denne sammenhengen. Øvrighetens rolle for pestbekjempelse gir innblikk i måten pestsykdom ble tolket på, fordi det forteller noe om hvilke midler man regnet som virkningsfulle og dermed også om sykdommens karakter. Også selve det faktum at øvrigheten spilte en sentral og relevant rolle for pestbekjempelsen, gir informasjon om måten pesten ble tolket på: pestepidemiene ble regnet som et fenomen som faktisk angikk de politiske myndighetene.

Etter at de mest sentrale responsene på pestepidemier i Europa i senmiddelalderen først og fremst hadde vært definert og formet av kirken og medisinske fakulteter, ble øvrighetens rolle gradvis større. Pestepidemiene sluttet å hjemsøke Europa i løpet av tidligmoderne tid. Dette skyldtes ikke store gjennombrudd i medisinsk teori, men i stedet blant annet at politiske myndigheter iverksatte effektive, erfaringsbaserte smittevernstiltak.²⁷⁹ Tanken om at pest kunne smitte var ikke ny, og preget sykdomsforståelsen helt fra svartedauden av. Antiepidemiske tiltak for å bøte på dette, blant annet i form av karantener, ble iverksatt flere steder i Europa i middelalderen. Men i dansk-norsk sammenheng var det imidlertid først fra 1600-tallet av at slike antiepidemiske tiltak ble gjennomført på en virkningsfull måte, ved hjelp av effektiv organisering og håndheving av øvrigheten.²⁸⁰ Det var sentrale styresmakter, fremfor lokale, som stod bak disse tiltakene.²⁸¹ Det var altså ikke en ny, teoretisk, medisinsk forståelse av smitte som lå til grunn for de virkningsfulle, antiepidemiske tiltakene i tidligmoderne tid.²⁸² I stedet kan man peke på en begynnende formynderstat og ny domenedeling.

Denne endringsprosessen har blant andre blitt tematisert av Samuel Cohn. I hans undersøkelser av hvordan pesttraktatene beskriver pestsykdom, vies mye plass til øvrighetens rolle. Cohn hevder blant annet at den sicilianske pesttraktaten til Giovanni Filippo Ingrassia, fra 1570-tallet, var den første som i stedet for kun å beskrive medisinske råd til det enkelte menneske, også i detalj omhandlet myndighetenes ansvar for organisering av tiltak mot pest, for befolkningens beste.²⁸³ Dette ble innen slutten av 1500-tallet et utbredt tema i italienske

²⁷⁸ For en undersøkelse av dette spørsmålet, se Moseng, «Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten».

²⁷⁹ Moseng, «Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten», 461.

²⁸⁰ Moseng, «Den flyktige pesten», 550. Moseng, «Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten», 465.

²⁸¹ Christensen, «“In These Perilous Times”», 433.

²⁸² Moseng, «Den flyktige pesten», 520.

²⁸³ Cohn, *Cultures of Plague*, 82–83.

pesttraktater.²⁸⁴ Også Michel Foucault tematiserer styresmaktenes respons på pestepidemier, i boka om det moderne fengselsvesenets fremvekst, *Overvåkning og straff*.²⁸⁵ Han skriver riktignok om slutten av 1600-tallet, men beskrivelsene av betydningen til styresmaktenes strenge smitteverntiltak i denne perioden, og måten disse tolkes som et uttrykk for en disiplinær orden som svarer til de dødelige pestepidemiens kaos, bør forstås som en videreføring av den økte rollen øvrigheten spilte for pestbekjempelse på 1500- og 1600-tallet forøvrig.

Når diskusjonen om endring i sykdomsforståelse relateres til øvrighetens antiepidemiske tiltak, er det måten øvrighetens tar ansvar for pestbekjempelse på som er mest relevant. Siden forståelsen av smitte som ligger til grunn var utbredt også gjennom hele senmiddelalderen, representerer ikke denne en endring i sykdomsforståelsen. Men det at pesten ble ansett som noe verdslige myndigheter kunne søke å effektivt kontrollere ved hjelp av empirisk baserte virkemidler, representerer en endring i sykdomsforståelse som gradvis vokste frem i Europa i løpet av senmiddelalderen og tidligmoderne tid.²⁸⁶ Pestsmittevern ble i økende grad ansett som del av øvrighetens ansvar overfor befolkningen.

Dette vitner om en tolkning av pestbekjempelse som et grunnleggende *kollektivt* anliggende. I senmiddelalderen hadde de kollektive aspektene ved pestbekjempelse i hovedsak bestått av religiøse messer og prosesjoner, og de naturfilosofiske rådene mot pest i hovedsak vært rettet mot individet. Det at slike kollektive tiltak gradvis knyttes mer til sentralmaktens rolle, kan tolkes som en begynnende verdsliggjøring av forståelsen av pestsykdom i Danmark-Norge. Dette kan forstås som del av en gradvis «separation of powers», i betydningen verdslig og geistlig makt.²⁸⁷ De kollektive tiltakene sentralmakten kunne iverksette, viste seg å faktisk være effektive for å begrense smittespredningen av pest i Europa. Nettopp dette kollektive aspektet regnes gjerne som det bærende elementet i betydningen til begrepet «folkehelse» («public health»).²⁸⁸

Henrik Smiths pestbok ble skrevet før disse endringene var begynt å komme tydelig til uttrykk. Men teksten inneholder likevel elementer som representerer denne tendensen. Smith kommer,

²⁸⁴ Cohn, *Cultures of Plague*, 258.

²⁸⁵ Michel Foucault, *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, overs. Alan Sheridan (London: Penguin Books, 1991), 195–99.

²⁸⁶ Moseng, «Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten», 464–65. Cipolla, *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*, 17–21.

²⁸⁷ Peregrine Horden, «Ritual and Public Health in the Early Medieval City», i *Body and City: Histories of Urban Public Health*, red. Sally Sheard og Helen Power (Aldershot: Ashgate, 2000), 39.

²⁸⁸ Horden, «Ritual and Public Health in the Early Medieval City», 19.

som tidligere nevnt, med flere oppfordringer til øvrigheten om å aktivt ta grep om rengjøring av pestrammede hjem og gater, samt å organisere gravlegging av pestdøde utenfor byen. Dette utdypes riktignok ikke, så Smiths bok er ikke uttrykk for et sterkt kollektivt fokus slik som Ingrassias pesttraktat er. De fleste rådene som gis er rettet mot det menige enkeltmennesket. Likevel er det bemerkelsesverdig at han faktisk kommer med oppfordringer til øvrigheten, på en tid da dennes rolle i pestbekjempelsen var økende. Selve eksistensen av Smiths pestbok kan også regnes som del av øvrighetens pestbekjempelse i bred forstand; det at boken ble trykket under statens sensurordning kan tolkes som en indirekte støtte til teksten og dens funksjon.

I italienske bystater finnes det eksempler fra 1500- og 1600-tallet på at øvrighetens helsetjenestemenn havnet i konflikt med geistlige over dilemmaet som religiøse masseprosjoner utgjorde i kraft av å både anes som et tiltak mot pest og samtidig innebære en betydelig smitterisiko.²⁸⁹ Det at slike konflikter oppstod, kan tolkes som uttrykk for et skille mellom domener som ikke på samme måte kan identifiseres ved tidligere pestepidemier.²⁹⁰ Denne begynnende verdsliggjøringen av pesttolkningen, innebar imidlertid ikke at teologiske og religiøse tolkninger av pest samtidig ble marginalisert. Et slikt synspunkt innebærer å lese for mye av det moderne skillet mellom religion og vitenskap inn i fortiden. Den begynnende verdsliggjøringen innebar heller ikke at forholdet mellom pesttiltakene initiert av henholdsvis verdslige og religiøse autoriteter nødvendigvis var konfliktfylt.

I dansk-norsk kontekst er et slikt skille mellom autoriteter egentlig dels misvisende i en 1500-tallskontekst, siden kirken var blitt underlagt kongemakten med reformasjonen. Derfor bør verdsliggjøringen i dansk-norsk kontekst forstås i lys av at politiske sentralmakter ble konsolidert og fikk økende innflytelse i flere aspekter av samfunnslivet, noe som passer godt overens med at også kirken ble underlagt kongemakten. De politiske sentralmaktens gradvise eierskap og ansvarstagen over de kollektive pesttiltakene, kan altså knyttes til politiske og religiøse aspekter ved reformasjonen. Ved å tolke Smiths tekst som en reformasjonstekst, knyttes teksten ytterligere sammen med den økte verdsliggjøringen av kollektive pesttiltak, i kraft av at begge forstås som mer eller mindre direkte uttrykk for eller konsekvenser av den dansk-norske reformasjonen.

²⁸⁹ Horden, 38. Cipolla, *Faith, Reason, and the Plague in Seventeenth-Century Tuscany*.

²⁹⁰ Horden, «Ritual and Public Health in the Early Medieval City», 38.

4.3.3 Smiths tekst og det historiografiske skillet mellom senmiddelalder og tidligmoderne tid

Når historieskrivingen attribuerer en religiøs sykdomsforståelse til senmiddelalderen og en vitenskapelig forståelse til den tidligmoderne perioden, går viktige nyanser tapt.²⁹¹ Lesningen og kontekstualiseringen av Smiths pestbok viser at bildet er mer komplekst enn som så. Elementer ved Smiths tekst kan, som vist over, tolkes som uttrykk for som en begynnende verdsliggjøring kollektive pesttiltak som siden skulle komme tydeligere til uttrykk. Men å derfor omtale Smiths tekst generelt sett som representant for en ny, tidligvitenskapelig sykdomsforståelse, tar ikke tekstens kontinuitet med senmiddelalderen på alvor. Tilsvarende svakheter er knyttet til påstanden om at senmiddelalderens sykdomsforståelse i overveiende grad var religiøs. En slik påstand overser den sentrale stillingen den antikke, naturfilosofiske medisinen hadde for tolkningen av pest i pesttraktater fra senmiddelalderen. Dette nyanserer måten senmiddelalderens pestforståelse har blitt presentert på. Slike momenter som disse vitner om at et historiografisk skille omkring år 1500 må behandles med varsomhet, og ikke bør forstås for absolutt. Dette skillet har også svakheter, slik som alle historiografisk konstruerte skiller.

Samtidig kan man altså fastholde at noen aspekter ved teksten kan tolkes som uttrykk for endring og utvikling. I tillegg til de to endringstendensene omtalt i siste del av dette kapittelet, kan også omtalen av pestboken som en reformasjonstekst belyse dette poenget. I dansk-norsk historieskriving er det i mange sammenhenger meningsfylt å skille mellom katolsk og luthersk tid. Smiths tekst vitner om flere av de politiske og religiøse endringene som knyttes til reformasjonens innledende fase, i kraft av å være en tekst skrevet på folkespråket, med et forord av Martin Luther og innhold som vektlegger hvordan ulike former for viten alle utgår fra teologien og skal tjene til rett, protestantisk gudserkjennelse. Det er ikke grunn til å tolke Smiths pestbok som annerledes enn senmiddelalderens responser på pesten når det gjelder tilstedeværelse av teologisk innhold. Men de teologiske uttrykkene i boken kan i motsetning til senmiddelalderens pesttraktater, forstås som uttrykk for den lutherske reformasjonen og dermed som uttrykk endring. Det er ved å omtale Smiths tekst som er reformasjonstekst, at dens rolle som representant for endring og utvikling best kommer til uttrykk. Det tok tid før de endringene som reformasjonen medførte i Danmark-Norge virkelig fikk fotfeste i befolkningen.²⁹² Men de aspektene beskrevet her, knyttet til tidlig politisk, religiøs og språklig

²⁹¹ Dette gjøres for eksempel i Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 96–99, 126–29, 179–86.

²⁹² Henning Laugerud, *Reformasjon uten folk: det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid* (Oslo: St. Olav forlag, 2018).

konsolidering blant en lærd elite, er det meningsfylt å identifisere allerede i Smiths tekst fra 1500-tallet.

4.4 Konklusjon

Smiths tekst representerer noen endringstendenser i måten pestsykdom ble forstått på. Det ontologiske sykdomsperspektivet som kan identifiseres hos Smith, kan forstås som del av en bredere tendens. Det er grunn til å peke på et økt fokus i 1500-tallsmedisinen på perspektiver som ser sykdom som noe som angriper mennesket utenfra og har eksistens uavhengig av mennesket. Historikere har identifisert ontologiske sykdomsteorier hos to av 1500-tallets viktige medisinske figurer: Fracastoro og Paracelsus. Smiths tekst representerer også en begynnende verdsliggjøring av pesttolkningen, i den forstand at øvrigheten i større ble assosiert med ansvaret for de kollektive tiltakene mot pest. Denne ansvarsforskyvningen og -utvidelsen, som særlig kom til uttrykk fra 1600-tallet av, kaster lys over den dansk-norske statsmaktens karakter og posisjon i tidligmoderne tid. Men disse endringstendensene er ikke mer enn nettopp tendenser, og de rettferdiggjør ikke å hevde at Smiths tekst representerer et brudd med middelalderen. Når historieskrivingen attribuerer en religiøs sykdomsforståelse til senmiddelalderen og en vitenskapelig forståelse til den tidligmoderne perioden, går viktige nyanser tapt. Sammenlikningen med pesttraktatsjangeren og den konkrete *De regimine pestilentico* vitner om at Smiths tekst tydelig står i kontinuitet med senmiddelalderens tradisjonelle pesttolkning, påvirket av antikke sykdomsteorier. Å omtale 1500-tallets pesttolkning som vitenskapelig fremfor religiøs, er i beste fall forenkende og i verste fall helt misledende.

Kapittel 5: Avslutning

Denne oppgaven har tegnet et sammensatt bilde av tolkning av pest på 1500-tallet. Kildematerialet vitner om at spørsmålene om hva som var pestens årsak og hva som var god behandling mot pest, ledet til mangefasetterte svar; i møte med de dødelige epidemiene ble både teologisk tenkning om den allmektige Gud, naturfilosofiske innsikter om kroppsvæsker, miasma og gift, og astrologiske forhold tatt i betraktning. Studier av fortidens pestepidemier viser hvor sammensatte og integrerte disse kategoriene var for fortolkning av virkeligheten.

Henrik Smiths *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod* er en verdifull kildetekst i utforskningen av fortidens sykdomsforståelse. For å studere denne tekstens tolkning av pestdykdom, har perspektivet i denne oppgaven vekslet mellom å være bredt og kontekstualiserende, og detaljert og spisset. Min analyse av teksten har vist hvordan pesten beskrives som en forgiftning som rammet gjennom ond luft, som en Guds straffedom og universell katastrofe. Henrik Smiths råd til vern mot denne pesten er mange og varierte. Rådene bygger både på medisinske autoriteter og egne erfaringsbaserte undersøkelser, på en måte som knytter Smith til den humanistiske lærdomstradisjonen; overlevert, tradisjonstung kunnskap vurderes, undersøkes og anbefales videre av Smith. Rådene han gir er både profylaktiske livsstilsråd, råd om teologisk og religiøs praksis, medisiner bestående av ulike former for urter og andre ingredienser og råd om årelating, for å nevne de mest sentrale. Han tilpasser disse til en mangfoldig mottakergruppe, ved å gi eksempler på rimeligere ingredienser som kan erstatte kostbare, utilgjengelige varer. Smiths tekst kom til å få bred dansk-norsk utbredelse i den tidligmoderne perioden.

Jeg har vist hvordan Smith integrerer teologiske og naturfilosofiske tolkninger av pestepidemiene i teksten. Legekunsten legitimeres med at den er gitt av Gud, og naturfilosofien er på denne måten underordnet teologien. Men teksten argumenterer sterkt og tydelig for at dette ikke innebærer at teologiske og religiøse former for pestvern er tilstrekkelige i møte med pest; mennesket må også benytte seg av den naturfilosofiske legekunsten Gud har skapt. Man kan ikke neglisjere den verdslige legekunsten: «Thi Gud haffuer skafft Lægedom, og giffuet oss Fornufft til at forestaa vort Legeme».²⁹³

Denne oppgavens har altså vist at det er en tydelig integrasjonen mellom teologiske og naturfilosofiske perspektiver i Smiths kildetekst. Dette viser at det både er problematisk og

²⁹³ Smith, «En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring og Legedom der imod», fortalen.

unødvendig å omtale sykdomsforståelsen på 1500-tallet som enten teologisk eller naturfilosofisk. Når Benedictow bruker Smiths tekst som et eksempel på en sykdomsforståelse inspirert av den antikke medisinen, til forskjell fra middelalderens overveiende religiøse pestforståelse, tas det ikke hensyn til den sentrale rollen teologiske perspektiver spiller i Smiths tekst.²⁹⁴ Denne kilden vitner ikke om et konkurransepreget forhold mellom teologiske og naturfilosofiske pesttolkninger, men i stedet harmoniserer Smith disse forklaringsrammene. Ved å omtale Smiths tekst som ikke-religiøs, står man i fare for å lese for mye av det moderne skillet mellom religion og vitenskap inn i fortiden. Som vi også har sett i kapittel 4, kan senmiddelalderens pesttraktater heller ikke karakteriseres som overveiende «religiøse» i motsetning til «vitenskapelige». Ettersom Smiths tekst står i kontinuitet med disse, samtidig som den også har trekk som peker fremover i tid, vitner dette om at vi må tenke mer nyansert om tolkningene av pest i Danmark-Norge på 1500-tallet.

Jeg har også argumentert for at beskrivelsene av pestsykdommen i Smiths pestbok er tett knyttet til giftteori. Dette argumentet er særlig relevant fordi det videre medfører at Smiths pesttolkning kan karakteriseres som et ontologisk perspektiv på sykdom. Slik pest er beskrevet i teksten, er det grunn til å forstå pesten som en reell forgiftning, ikke bare som en metaforisk sammenlikning med forgiftning. Pest beskrives som forårsaket av at ond, forgiftet luft trer inn i kroppen og føres rundt fra organ til organ inne i kroppen og gjør mennesket sykt. For å bli frisk fra pest må denne giften fysisk fjernes fra kroppen, for eksempel ved hjelp av årelating eller plastre som trekker giften ut. Denne formen for giftteori kan karakteriseres som ontologisk fordi pestsykdommen beskrives som et element som eksisterer uavhengig av mennesket, som trer inn i mennesket og gjør det sykt, og som kan fjernes fra mennesket for å gjøre det friskt igjen.

Det er flere elementer ved Smiths tekst som representerer eller foregriper endringer i tolkningen av pest, som siden skulle inntre i større grad og omfang. Det ontologiske sykdomsperspektivet er ett av disse. Flere har pekt på at ontologiske tolkninger av sykdom ble mer utbredte fra 1500-tallet av, blant annet ved å trekke frem den medisinske tenkningen til Paracelsus og Fracastoro. Det er imidlertid viktig å presisere at man må skille mellom slike tidligmoderne ontologiske sykdomstolkninger og den moderne, ontologiske bakteriologien. Dersom disse assosieres for tett med hverandre, står man i fare for å lese for mye av den moderne bakteriologien inn i en fortidig sykdomstolkning som baserte seg på helt andre

²⁹⁴ Benedictow, *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*, 183–84.

metoder. Smiths arbeid med gift, Paracelsus arbeid med archaeus og Fracastoros arbeid med sykdomsfrø, var metodisk sett noe helt annet enn moderne naturvitenskapelige studier av bakterier. Tidligmoderne ontologiske sykdomsteorier representerte endring og utvikling i medisinsk teori, men kan ikke sies å ha ledet til moderne sykdomsteori.

Det andre hovedpoenget om endring og utvikling i oppgaven, dreier seg om måten pest i økende grad ble ansett som noe politiske myndigheter kunne søke kontrollere, og også hadde et kollektivt ansvar for. De kollektive tiltakene mot pest ble i økende grad knyttet til verdslige myndigheter, mens de i dansk-norsk sammenheng i all hovedsak var knyttet til kirkelige handlinger i senmiddelalderen. Dette er et uttrykk for en endring i holdninger til pesten, og en endring i måten effektiv pestbekjempelse ble forstått på. Likevel, som vist i oppgaven, trekker man denne slutningen for langt dersom man hevder at sykdomsforståelsen dermed ble vitenskapelig fremfor religiøs. I stedet bør denne endringen forstås som del av en utvikling som var mer gradvis, i retning mot en moderne formynderstat. Endringen er også uttrykk for rollen empirisk baserte tiltak kom til å spille for pestbekjempelsen.

Jeg har vist hvordan denne økte rollen som statlige myndigheter spilte for pestbekjempelse, også kan knyttes til den dansk-norske reformasjonen. Smiths tolkning av pest kan leses i lys av trekk ved reformasjonens innledende fase i Danmark-Norge. Særlig kan den harmoniserende integrasjonen mellom naturfilosofi og teologi tolkes som uttrykk for religiøs og politisk konsolidering som skulle styrke det nye lutherske statsapparatet. Ved å kalle Smiths tekst for reformasjonstekst, kommer dens rolle som representant for endring og utvikling tydeligst til uttrykk.

Det er med andre ord gode grunner til å omtale Smiths tekst som representant for endringer som kom til å prege pesttolkningen og den medisinske teorien i tidligmoderne tid. De som omtaler hele den før-moderne medisinen som statisk og uten endring, lar i for stor grad sine forventninger styres av hva den moderne medisinen innebærer. Den tidligmoderne perioden innebar riktignok ikke spektakulære, teoretiske gjennombrudd i medisinsk teori, men dette bør ikke lede til å omtale den som statisk. Slike formuleringer overser interessante endringstendenser i tolkningen av pest, både i senmiddelalderen og tidligmoderne tid.

Skillet mellom ontologiske og funksjonelle syn på sykdom har vært et sentralt analyseverktøy i denne oppgaven. Som en avsluttende analogi, vil jeg bruke dette begrepsparet på en litt annen måte, for å i stedet illustrere to ulike – men begge betydningsfulle og viktige – måter å nærme

seg arbeid med fortidens pestsykdom på. Begrepsparet kan tydeliggjøre hvordan jeg i denne oppgaven har arbeidet med pestepidemiene.

Det vi kan kalle en ontologisk tilnærming til pestforskningen, viser til det å forstå pestsykdom nærmest som en objektiv, transhistorisk størrelse. Det medfører å forsøke å fastslå akkurat hvilken sykdom som faktisk rammet epidemisk i middelalderen, for eksempel ved å lete etter symptombeskrivelser i pesttraktater og å sammenlikne disse med moderne identifiserte sykdommer. På samme måte som at det ontologiske perspektivet på pestsykdom innebærer at pesten regnes som den samme uavhengig av hvilket menneske den rammer, medfører en ontologisk tilnærming til pestforskningen at man kan søke etter en pestsykdom som man antar var den samme uavhengig av når i historien den rammet.

En funksjonell tilnærming til pestforskningen viser til det å stille spørsmål som ikke har som mål å undersøke hvilken sykdom som rammet, med i stedet hvordan den utfoldet seg og kom til uttrykk som del av en sammensatt kultur. På samme måte som at funksjonelle tolkninger av sykdom ser pesten som et uttrykk i den enkeltes kropp, som kommer til uttrykk på ulike måter hos forskjellige personer avhengig av kroppenes forutsetninger, medfører et funksjonelt syn på pestforskning at sykdommen først og fremst må tolkes som et uttrykk i en historisk kontekst. Det er en slik tilnærming til utforskning av fortidens pest denne oppgaven er uttrykk for. Uavhengig av hvilken biologisk sykdom Henrik Smith beskrev, og uavhengig av om rådene han ga faktisk var virkningsfulle, er Smiths beskrivelser relevante å studere som uttrykk for menneskelig fortolkning av virkeligheten.

Bibliografi

- Aberth, John. *Doctoring the Black Death: Medieval Europe's Medical Response to Plague*. London: Rowman & Littlefield, 2021.
- . *From the Brink of the Apocalypse: Confronting Famine, War, Plague, and Death in the Later Middle Ages*. 2. utg. London; New York: Routledge, 2010.
- . *The Black Death: The Great Mortality of 1348-1350: A Brief History with Documents*. The Bedford Series in History and Culture. Boston: Bedford/St. Martin's, 2005.
- Andresen, Astri, Sissel Rosland, Teemu Ryymin, og Svein Atle Skålevåg. *Å gripe fortida: innføring i historisk forståing og metode*. 2. utg. Oslo: Samlaget, 2015.
- Arbesmann, Rudolph. «The Concept of 'Christus Medicus' in St. Augustine». *Traditio* 10 (1954): 1–28.
- Aspray, Silvianna. «A Complex Legacy: Louis Bouyer and the Metaphysics of the Reformation». *Modern Theology* 34, nr. 1 (2018): 3–22.
- Benedictow, Ole Jørgen. *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge: pestepidemiens historie i Norge 1348-1654*. Oslo: Unipub, 2002.
- . *The Black Death, 1346-1353: The Complete History*. Woodbridge: Boydell Press, 2004.
- . *The Black Death and Later Plague Epidemics in the Nordic Countries: Perspectives and Controversies*. Warsaw, Berlin: De Gruyter Open, 2016.
- Bjerke, Ernst. *De lærdeste lægers urtegarde: trekk av farmasiens og botanikkens bokhistorie i Andersen-samlingen ved Christiania Kathedralskoles Bibliothek*. Oslo: Stiftelsen Oslo katedralskole Bibliofilklubben, 2018.
- Blumenberg, Hans. *The Legitimacy of the Modern Age*, overs. Robert M. Wallace. Cambridge: MIT Press, 1985.
- Bossy, John. «Some Elementary Forms of Durkheim». *Past & Present* 95, nr. 1 (1982): 3–18.
- Brade, Anna-Elisabeth. «Efterskrift». I *Henrik Smiths Lægebog I-VI*. København: Roskilde og Bagger, 1976.
- . «Pest i Europa». *Månedsskrift for praktisk lægegerning* 6 (juni 2000): 857–67.
- Brockliss, Laurence. *The Medical World of Early Modern France*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Burke, Peter. *What Is Cultural History?* Cambridge: Polity Press, 2004.
- Cantor, Norman F. *In the Wake of the Plague*. Simon & Schuster, 2014.

- Christensen, Peter. «“In These Perilous Times”: Plague and Plague Policies in Early Modern Denmark». *Medical History* 47, nr. 4 (2003): 413–50.
- Cipolla, Carlo M. *Faith, Reason, and the Plague in Seventeenth-Century Tuscany*. Ithaca: Cornell University Press, 1979.
- . *Public Health and the Medical Profession in the Renaissance*. Cambridge: University Press, 1976.
- Cohn, Samuel. *Cultures of Plague: Medical Thinking at the End of the Renaissance*. Oxford: University Press, 2010.
- . *The Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*. London: Arnold, 2002.
- . *The Cult of Remembrance and the Black Death: Six Renaissance Cities in Central Italy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Fink-Jensen, Morten. *Fornuften under troens lydighed: naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2004.
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. Oversatt av Alan Sheridan. London: Penguin Books, 1991.
- Gibbs, Frederick W. *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*. London: Routledge, 2019.
- Gillespie, Michael Allen. *The Theological Origins of Modernity*. Chicago og London: The University of Chicago Press, 2008.
- Hallager, Fredrik. *Biskop Knuds Bog om Pesten*. København: H. Koppel, Dansk Medicinsk-Historisk Selskab, 1919.
- Harrison, Peter. *The Territories of Science and Religion*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2015.
- Henderson, John. «Epidemics in Renaissance Florence: Medical Theory and Government Response». I *Maladies et société (XIIe-XVIIIe siècles): Actes du colloque de Bielefeld novembre 1986*, redigert av Neithard Bulst og Robert Delort, 165–86. Paris, 1989.
- Hens, H. A. «Henrik Smith». I *Dansk biografisk leksikon*, 13:527–28. København: Gyldendal, 1983.
- Herlihy, David. *The Black Death and the Transformation of the West*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1997.
- Hilton, Rodney. *Class Conflict and the Crisis of Feudalism: Essays in Medieval Social History*. London: Hambledon Press, 1985.
- Holmsen, Andreas. *Den store manndauen*. Oslo: Universitetsforlaget, 1984.

- Horden, Peregrine. *Cultures of Healing: Medieval and After*. New York: Routledge, 2019.
- . «Medieval Medicine». I *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, redigert av Mark Jackson, 40–59. Oxford: University Press, 2011.
- . «Ritual and Public Health in the Early Medieval City». I *Body and City: Histories of Urban Public Health*, redigert av Sally Sheard og Helen Power, 17–40. Aldershot: Ashgate, 2000.
- Horrox, Rosemary. *The Black Death*. Manchester Medieval Sources Series. Manchester: University Press, 1994.
- Huizinga, Johan. *The Waning of the Middle Ages: A Study of the Forms of Life, Thought and Art in France and the Netherlands in the XIVth and XVth Centuries*. London: Arnold, 1924.
- Hunt, Lynn. «History, Culture, and Text». I *The New Cultural History*, redigert av Lynn Hunt, 1–22. Berkeley: University of California Press, 1989.
- , red. *The New Cultural History*. University of California Press, 1989.
- Jones, Colin. «Languages of Plague in Early Modern France». I *Body and City: Histories of Urban Public Health*, redigert av Sally Sheard og Helen Power, 41–49. Aldershot: Ashgate, 2000.
- . «Plague and Its Metaphors in Early Modern France». *Representations* 53, nr. 1 (1996): 97–127.
- Kieckhefer, Richard. *Magic in the Middle Ages*. Cambridge: University Press, 2000.
- Laugerud, Henning. *Reformasjon uten folk: det katolske Norge i før- og etterreformatorisk tid*. Oslo: St. Olav forlag, 2018.
- Lavold, Bente. «Helgener mot pest i Norge i senmiddelalderen». Masteroppgave, Universitetet i Oslo, 1997.
- Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. 2. utg. New Approaches to European History. Cambridge: University Press, 2010.
- Maclean, Ian. *Logic, Signs, and Nature in the Renaissance: The Case of Learned Medicine*. Cambridge: University Press, 2002.
- McGrath, Alister E. *Luther's Theology of the Cross: Martin Luther's Theological Breakthrough*, 2. utg. Chichester: Wiley-Blackwell, 2011.
- Maza, Sarah. *Thinking About History*. Chicago: The University of Chicago Press, 2017.
- McNeill, William. *Plagues and Peoples*. Garden City, N. Y: Anchor Press, 1976.

- Moseng, Ole Georg. «Den flyktige pesten: vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid». Unipubavhandlinger. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo Unipub, 2006.
- . «Gud, pesten, legekunsten, mottiltakene og staten». *Historisk tidsskrift* 75, nr. 4 (1996): 454–73.
- . *Pesten kommer: svartedauden og verdens pestepidemier*. Oslo: Kagge forlag, 2020.
- Niebyl, Peter H. «Sennert, Van Helmont, and Medical Ontology». *Bulletin of the History of Medicine* 45, nr. 2 (1971): 115–37.
- Nutton, Vivian. «The Seeds of Disease: An Explanation of Contagion and Infection from the Greeks to the Renaissance». *Medical History* 27, nr. 1 (1983): 1–34.
- Palmer, Richard. «The Church, Leprosy and Plague». I *The Church and Healing: Papers Read at the Twentieth Summer Meeting and the Twenty-First Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, redigert av W. J. Sheils, 79–99. Oxford: Basil Blackwell, 1982.
- Rosenkilde, V., og C. J. Ballhausen. *Thesaurus Librorum Danicorum: 15th and 16th century*. København: Rosenkilde & Bagger, 1987.
- Slack, Paul. «Mirror of Health and Treasures of Poor Men: The Uses of Vernacular Medical Literature of Tudor England». I *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century*, redigert av Charles Webster, 237–73. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- . *The Impact of Plague in Tudor and Stuart England*. London: Routledge & Kegan Paul, 1985.
- Smith, Henrik. *Henrik Smiths Lægebog 1-6*. Redigert av Anna-Elisabeth Brade. København: Rosenkilde og Bagger, 1976.
- Sudhoff, Karl. «Pestschriften aus des ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. III. Aus Niederdeutschland, Frankreich und England». *Archiv für Geschichte der Medizin* 5, nr. 1/2 (1911): 36–87.
- Svare, Helge. *I Sokrates' fotspor: Filosofi- og vitenskapshistorie*. Oslo: Pax Forlag, 1997.
- Ustvedt, Yngvar. *Svartedauen: en litterær-historisk beretning om massedød og overlevelse*. 2. utg. Oslo: Gyldendal, 2002.
- Waddell, Mark A. *Magic, Science, and Religion in Early Modern Europe*. Cambridge: University Press, 2021.

Kilder som er siterte i oppgaven

- Biskop Knuds Bog om Pesten*. Oversatt av Fredrik Hallager i *Biskop Knuds Bog om Pesten*. København: H. Koppel, Dansk Medicinsk-Historisk Selskab, 1919.
- d'Agramont, Jacme. 1349. *Regiment de preservacio a epidimia o pestilencia e mortaldats*, oversatt av M. L. Duran-Reynalds og C.-E. A. Winslow i *Bulletin of the History of Medicine*, 23 (1949): 75, 78–85.
- Det medisinske fakultetet i Paris. 1348. *Consultation*. I *Étude historique et critique sur la peste*, redigert av H. Émile Rébouis, 92. Paris: Alphonse Picard, 1888.
- Morin, Cesar. *Traite de la peste, divise en trois part*. Paris: François Jacquin, 1602.
- Smith, Henrik. 1577. *En Bog om Pestilentzis Aarsage, foruaring oc Legedom der imod: tilsammen dragen aff Lerdemenns Bøger*, i *Lægebog I-VI*. København: Rosenkilde og Bagger, 1976.